

PANEGYRICUS ÉS EPOSZ

Zrínyi és Cortesius

Régóta tudjuk, Marót Károlytól, hogy Zrínyi eposzának példái között Ovidius *Metamorphoses*-e is szerepelt, Marót azonban közelebbi vizsgálatokba nem bocsátkozott, csak a *Syrena*-kötet Peroratióját és az Ovidius művét záró, önmagának költői halhatatlanságot jövendőltő toposzt vetette össze.¹ Ha azonban összehasonlítjuk Ovidius „*carmen perpetuum*”-ának és a szintén tizenöt énekből álló Zrínyiásznak felépítését, akkor felülő hasonlóságot találunk. A római költő művének első öt könyvében istenek, középső öt könyvében félistenek, azaz héroszok, utolsó öt könyvében pedig emberek csodás átváltozásait adja elő. Így a Chaossal induló mű Julius Caesar istenülésének, vagyis csillaggá változásának legendájával ér véget; a veszélyeztetett és zavarba került világrend így jut el az újra elnyert aranykori béke boldog állapotában. Zrínyi a maga keresztény módján szintén káosszal kezdi eposzát, hiszen a földre tekintő Isten a kiválasztott magyar nemzetet olyan kaotikus állapotban leledzőnek találja, amely az egész világrendet veszélyezteti. A végén pedig, Zrínyi Mikló engesztelő halálával és mennyei megdicsőülésével a világrend helyreáll, az aranykor magva el van vetve. Ennek megfelelően az eposz is három élesen elkülönülő részre, háromszor öt énekre tagozódik. Az ötödik ének végén Zrínyi emberként, mégpedig Istennek elkötelezett, s Isten végzésébe belenyugodott, halálra szánt férfiként jelenik meg. Így búcsúzik fiától:

„Nem mienk az lélek, hanem az Istené,
Te fogsz-é kedvedre sáfárkodni véle?
Tarts meg, fiam, magadat nagyobb szükségre,
s szegény romlott hazádnak jobb üdejére.

Szükség, hogy én itten végezzem napomat,
Mert Isten rendelte itt végső órám,
Most utolszór mutatnom kell mivoltomat:
Kövessed, mikor kell, te is nagy próbámat.”²

A második nagy egység, a tizedik ének végén Zrínyi úgy jelenik meg mint hérosz, emberfeletti hős, akit harcában a kaszás halálhoz, diadalmas megtérésében a barlangjába visszatérő oroszlánhoz hasonlít a költő.³ Végül a harmadik harmad, illetve az egész eposz végén Zrínyi megdicsőül, mártírként az égbe emelkedik. Tehát az ovidiusi isten–félisten–ember sorrend megfordul, lesz belőle ember–félisten–(azaz hérosz)–megistenült hős.

Ovidiusnál azonban nincs központi hős. Zrínyi, a költő viszont egész eposzát Zrínyi, a szigetvári hős emberfeletti alakjára boltozza, Zrínyihöz képest a többi hős, akár a magyar, akár a török táborban

¹ MARÓT Károly, *Bevezetés in A kétezer éves Ovidius*. Szemelvények a költő műveiből. Bp. 1957. 42. Marót zárójelben hozzátesszi: „(Különben nemcsak magyar, hanem általános szempontból gyümölcsöző feladatnak tartanók Zrínyi mint eposzköltő és a *Metamorphoses* mint eposz' egymáshoz való viszonyulását közelebbről megvizsgálni)”. – Tanulmányom vitáján Havas László teljes joggal felvetette, hogy Vergilius Aeneis-ének hármass felosztása is hathatott Zrínyire. Az Aeneis szerkezetéről vö. e sorok írójától: *Vergilius Aeneis in Vergilius: Aeneis*. Ford., előszó és névmutató: KARTAL Zsuzsa. Utószó és jegyzetek: SZÖRÉNYI László. *Kozmosz Könyvek*, Bp. 1987. 341–354. 1.

² *Gróf Zrínyi Miklós művei*. Kiadja NÉGYESY László. Első kötet. Költői művek. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára, XIV/1.). 179.

³ 1. kiad. 255–256. 1. 103–106. versszak.

foglal helyet, nem tekinthető egyenrangúnak. Ezzel a beállítással a vergiliusi példán is túlhalad, mert hiszen Aeneas – bármennyire központi szerepet is tölt be – a maga végzetes elrendeltettségében sem emelkedik annyira a többi hős fölé, mint Zrínyi. Természetes, hogy Ovidiustól hőseszményt nem vehetett, az azonban már magyarázatra szorul, hogy a magyar költő miért értelmezi így módon a maga – egyébként a vergiliusi normához igazított – központi hőst.

A főhősnek mint az isteni küldetés egyedüli letéteményesének ennyire az előtérbe helyezése magán viseli a késő antikvitás legnagyobb költőjének, Claudianusnak és műfajának a panegyricusnak a hatását. Claudianus összes művei megvoltak Zrínyi könyvtárában.⁴ A lehetséges hatás részletes vizsgálatát akkorra kell halasztani, amikor a Zágrábban őrzött könyvgyűjtemény korszerű feldolgozása napvilágra kerül. Addig is azonban fel kell hívunk a figyelmet egy olyan humanista panegyricusra, amelyet Zrínyi ismert, sőt aláhúzásokkal is ellátott. Ez a mű Alexander Cortesius, azaz Alessandro Tommasso Cortese: *De laudibus bellicis Matthie Corvini Hungariae regis* című dicsőítő költeménye.⁵ Cortesius – mint Havas László tisztázta – 1487. augusztus 7-e, azaz Bécsújhely elfoglalása és 1488 áprilisa, azaz azon időpont között írta művét, amikor Ancona városa kitűzte a magyar zászlót, és ezzel Mátyás fennhatósága alá adta magát.⁶ A Zrínyiással való koncepcióbeli hasonlóságot már Florio Banfi észrevette 1937-ben, de ez a megállapítás visszhangtalan maradt a Zrínyi-szakirodalomban.⁷

Zrínyi Miklós könyvtárában megvolt – illetve Zágrábban ma is megvan – Bonfini műve Zsámboki-féle kiadásának 1606-os, Hanauban nyomott változata.⁸ Zsámboki a mű függelékében – többek között – közli Cortesius munkáját is, mégpedig az Obsopaeus-féle, Hagenauban 1531-ben megjelent kiadás alapján.⁹ Ezzel mintegy megkoronázza összeállítását, amelyben Cortesius költeménye után már csak Zsámboki saját epigrammái következnek, valamint kronológiai összefoglaló.¹⁰ Monok István, valamint Orlovsky Géza jóvoltából – Font Zsuzsa közvetítésével – beletekinthettem a Zrínyi könyvtár részletes feldolgozásának kéziratába, innen tudom, hogy Zrínyi három helyen is tintával aláhúzta Cortesius egy-egy sorát.

⁴ Zrínyi könyvtárjegyzékében a „VIII. Poetae Latini” szakasz 34. sz. tétele: C. L. Claudiani quae extant, Heinsius Daniel recensuit ac notas addidit. Accedunt quaedam hactenus non edita.” 1.: *Bibliotheca Zrinyiana*. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Wien. 1893. Verlag von S. Kende. 74.

⁵ Kritikai kiadása: Alexander CORTESIUS, *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*. Editit Iosephus Fögel. (BSMRAE). Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXXXIV.

⁶ HAVAS László, *A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében*. ItK 1965. 323–327.

⁷ Florio BANFI, *Alessandro Tommasso Cortese glorificatore di Mattia Corvino re d'Ungheria*. Archivio storico per la Dalmazia. XII. évf. XXIII. köt. 137. füz. Roma, MCMXXXVII. 135–160. 1. – Banfi az égben játszódo jelenetet veti össze a Zrínyiással, de nem vizsgálja, hogy Zrínyi honnan ismerte Cortesiust. 165. 1. 1. j.

⁸ 1618–1918. *Zrínyi-kiállítás*. (...) Bevezette: FERENCZI Zoltán. Bp. 1919. 23. Nr. 266. – + RMK III. 1027., a függelék: RMK III. 1019. – A MONOK István által szerkesztett, kéziratos új feldolgozásból, amely a Zrínyi-könyvtár állagát tárja fel, kiderül, hogy Zrínyi a következő sorokat húzta alá: „Incumbent alii Sarrano mollius ostro” (i. kiad. 898. felülről a 12. sor); „Intextent agili, et convivia lauta parabunt” (898. 1., felülről a 15. sor); „At rex Pannonia tremuit Germanus in aula” (898. 1., alulról a 19. sor). A kritikai kiadásban ezek a sorok: 311., 314., 336. sor (FÖGEL, *i. m.* 8–9.)

⁹ Obsopaeus így ajánlotta barátja, Sebastianus Haller figyelmébe a költeményt 1531-ben: „Fuit hic unus ex numero, quos felicissimum illud et politissimum Angeli Politiani seculum produxit, quo nunquam felicius ingeniorum uberior proventus extitit.” *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum decades quatuor, cum dimidia*. (...) Ioan. Sambvci (...) opera ac studio (...) Basileae, 1568. 865. 1.

¹⁰ Bonfinival együtt Cortesiust is továbbhagyományozták. Nagyon érdekes, hogy a következő kiadványba is bekerült: *Livii Hungarici id est: celeberrimi de rebus Hungariae historiographi, Antonii Bonfinii orationes*. (...) Quibus una, alterave ejusmodi Oratio ex Nicolai Ivanfii historia adjuncta est. Item elegantissimum, et Claudiancis Panegyricis aemula T. Cortesii De laudibus Matthiae Corvini, Invictissimi olim Hungariae Regis, carmen panegyricum. – Cassoviae, Typis Academ. per Joan. Hen-

Cortesiussal, akinek családja Dalmáciából származott, a pápai kancellárián volt írnok abban az időben – mint ahogyan Kristeller egy frissebb tanulmányában kifejti –, amikor a pápai állam és diplomácia irányításában az írnokok körében egyértelműen győzött a humanizmus, a maga nyelvi és irodalmi törekvéseivel, és csak a jogászok között tartott meg bizonyos pozíciókat a késői skolasztika.¹¹

Az újabb szakirodalom, amely Mátyás olasz magasztalóival foglalkozik, nem sok figyelmet szentel a költeménynek; Sante Graciotti pl. semmilyen figyelemre méltót nem talált benne ideológiailag, legfeljebb azt, hogy Magyarországgal kapcsolatban emlegeti a költő a „kereszténység védőbástyája” toposzát.^{11/a} Pedig akár ha Banfi, akár ha Havas László megállapításait vesszük figyelembe, a költemény jelentős irodalmi szempontból, hiszen csiszolásában nem kisebb költő segített mint Marullus; akár diplomáciatörténeti szempontból, hiszen azt a pápai álláspontot tükrözi, amelyet a Szentsek Magyarországgal kapcsolatban a Mátyással való viszony végleges megromlása előtt alakított ki.

A költemény tartalma röviden a következő: a költő elutasítja a közkeletű epikus tárgyakat, vagyis a trójai és a thébai háborút, valamint az aranygyapjú megszerzésére indított expedíciót ugyanúgy, mint a csillagok futását, vagy az alvilágot leíró költeményeket; ő a fikatív témák helyett valóságos tárgyat választ, Hunyadi Mátyás tetteit, akit egyúttal múzsájául is felkér. Hiszen Corvinus a világ egyetlen reménye, Itália és Róma védőbástyája, a cseh eretnekek leigázója, a régi hit védője. Említhetné őseit is, de elsősorban apját, aki Nándorfehérvár alól elverte a törököt; az ősi Taurinumot ma azért hívják *Fehérvárnak*, mert az elszórt török csontok fehérlenek ott. De az atyja legnagyobb dicsősége az volt, hogy a fiút, Mátyást nemzette, aki ugyanúgy felülmúlja őt dicsőségben, mint ahogy Peleust Achilles, vagy Fülöpöt Nagy Sándor. Már mikor anyja méhében volt, csodás előjel – a holló és a gyűrű történetét eleveníti fel Cortesius – figyelmeztette anyját, hogy Isten kiválasztottját hordja szíve alatt. Erzsébet (Elisa) imájára Isten oda is figyel. A könyörgéstől megindulva így szólította meg Szűz Máriát:

„O mater, diro poenas de sanguine sumam
Immittamque globos flammaram in viscera terrae
Et genus humanum deleto semine perdam.
Iam pudet in nostras armari numina vires,
Quae superis depulsa polis damnavimus Orco.
En rursus fera bella cient rursusque gigantes
Monstraque de superis audent decernere regnis.
Pars quota terrarum restat mihi? Possidet orbem
Turca ferox Eurumque premit Magmedus et Austrum,
Nec patriam tantum Solymam nec Achaica tantum,
Regna, sed Illyricum tenet Epirumque superbus.
Angusto vix tuta freto Roma incluta, divum,
Roma, locus, Roma, imperii pulcherrima sedes.
Quid memorem infandi tot templa ruinis,
Dedecus in nostrum versum fasque omne nefasque
Pollutamque fidem et temeratas caedibus aras?

ric. Frauenheim, 1732. E kiadvány 132–166. 1.-jén tehát olvasható Cortesius, akinek művével ilyenformán a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin epika alakítói között is számolnunk kell.

¹¹P.O. KRISTELLER, *La cultura umanistica a Roma nel Quattrocento*. – Umanesimo a Roma nel Quattrocento. A cura di Paolo Brezzi e Maristella de Panizza Lorch. Roma – New York. 1984. 323–332.

^{11/a}Sante GRACIOTTI, *Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino. in Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. A cura di T. KLANICZAY. Bp. 1975. 62.; vö. KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. (RcnFüz 28.) Bp. 1975.

An frustra ignifera torquemus fulmina dextra
Miscemusque cavis horrenda tonitrua nimis?
Me tamen Hunniadae pietas movet actaque bello
Fortia et effusus nostro pro nomine sanguis,"¹²

Isten tehát a föld elpusztításától, amelyet az emberiség – elsősorban a mohamedanizmus térhódítása miatt – bőven megérdemelt volna, csak Hunyadi kegyessége miatt tekint el. Intézkedik is, hogy a hős fia békességben megszülessék és fölneveljék; ő fogja a törököt megtéríteni, tűzzel és vassal győzni földön és tengeren és végül elhozni az aranykort:

„Postquam alacres magnis vires firmaverit ausis,
Is premat immanes invicto milite gentes
Aureaque Arctois componat saecula terris.”¹³

Istennek erre a kijelentésére megrendült ég és föld, sőt még a mély pokolban lappangó Mohamed is. A gyermek megszületett és születésénél ott volt Venus, mint a rómaiak ősnője, Mars és maga Romulus is. Az újszülöttre maga Athéné helyezte koszorúját és a Párkák háromszor zengték a jó előjelt tartalmazó dalukat. Mátyás csodálatosan gyarapodott bölcsességben és erőben, atyja mellett sajátította el a hadimesterséget, majd Hunyadi János – nándorfehérvári győzelme után halálát érezvén közeledni, mert Isten elhatározta, hogy a megüresült eget fogja vele gazdagítani – így oktatta búcsúzza fiát:

„Incumbent alii Sarrano mollius ostro,
Argutas tenui decent de gutture voces,
Pulsabunt citharam melius saltuque choreas
Intexent agili et convivia lauta parabunt,
Tu bellare frequens et vincere, nate, memento;
Hoc tibi erit studium regnique extendere fines,
Exercere fidem et contingere sidera factis.
Ingeredere et tantos iam nunc ordire labores!”¹⁴

Miután Hunyadi mennybe ment, László fiát kivégeztette a német király – a király lelkiismeretfurdalását festő sort Zrinyi ugyanúgy aláhúzta, mint az előbbi nemzetkarakterológiai figyelmeztetés két sorát, amelyben a költő, illetve Hunyadi más népeknek engedi át a békés nyugalmat, mert a magyar népnek, illetve vezérének harc a sorsa – végül Mátyás kerül a trónra. Először Istennek adott hálát, mint az alacsony sorból került Dávid király, majd az ország egy részét bitorló huszitákkal számolt le. Harca előtt Szt. Istvánhoz fohászzkodott segítségért. Győzelme után álmában megjelent neki római őse, a köztársaság korának bajnöke, Corvinus és átnyújtotta neki Aeneas fegyvereit, amelyet addig az eliziumi mezőkön rejtgetett, mert nem talált méltó viselőjükre; mindenesetre az újabb használatba vétel előtt kifényesítette és kiélesítette őket Vulcanus szicíliai műhelyében. Mátyás fel is ölti a csodálatos fegyvereket, melyeknek méltóbb viselője ő, mint akár volt Vergilius hőse, akár Homéroszé, serege ezért méltó ovációban is részesíti és örök hűséget esküszik neki. (Ez az eskü pontosan az 1199 sorból álló költemény közepén helyezkedik el.) Alecto furia azonban, hallván Mátyás sikereit, magára ölti Murád szultán (Amurathes) küllemét, megjelenik fiának Mohamednek álmában és Mátyás ellen izgatja a fiatal szultánt. Szemére hányja, hogy bosszulatlanul hagyja atyja belgrádi vereségét és a magyarok terjeszkedését; szavaihoz nyomatékuul mérges kígyót hajít fia kebelébe. A fiú megfelelően fel is dühödik és engesztelhetetlen dühében felszólítja vezéré, Alit (akit a költő Halybacchusnak nevez, és azt tartja róla, hogy a Halys folyó partján szülte őt Bacchusnak egy amazon) hogy azonnal vonuljon seregével a magyarok ellen. Mátyás azonban megveri, és Ali hiába átkozza el Mohame-

¹² FÖGEL, *I. kiad.* 5.1. 142–161. sor

¹³ *J. m.* 5–6. l., 171–173. sor

¹⁴ *J. m.* 8–9. l., 311–318. sor

det, aki félrevezette és hiába könyörög atyjához Bacchushoz, Mátyás megtámadja és sajátkezűleg megöli az ifjú török vezért. Ali lelke keseregve suhant az alvilágba, ahol örökké tartó pokoli gyötrelmek várják. Mátyás el is foglalta volna az egész török birodalmat, ha otthon nem támadt volna lázadás. De a király azóta is rendületlenül pusztítja a törököket, és amióta Beatrix a felesége, a királyné is részt veszi hadjáratokban. Azután a hitszegő Ausztriára támad, elfoglalja Bécsset majd Bécsújhelyet is. A diadalmenet leírása után harcmodorának magasztalása következik. A költemény befejezésében a magyar királyt Cortesius előbb az összes történeti hős fölé helyezi (ezek között szerepel Attila is), majd a mítoszi hősökről mutatja ki, hogy azok vitézsége sem ért fel Mátyáséval. Így üdvözli a királyt:

„Salve, Martis honos, Martis genus, optima bello,
 Dexter, Romanis maioribus aemula virtus!
 O felix soboles, felicia quae te
 Tempora, quae talem, tantum tulit incluta tellus.”¹⁵

Amíg a latin műzsák nyelve élni fog, Mátyás dicsősége is fennmarad, túléli Mausolos oszlopait és a piramisokat is. Ha pedig egyszer elszóltja az ég, Krisztus üdvözíteni fogja és csillagként fog ragyogni az égen.

Műfaji szempontból Cortesius költeménye hűen követi a Claudianus által dicsőítő költeményekre adott mintát. Legújabbban Jakob Lehner foglalkozott Claudianus panegyricusainak szerkezetével. A Honorius császár IV. konzulátusára írott dicsének felépítése például a következő: a „basilikoi logoi” kompozíciós szabályainak megfelelően kezdődik a mű bevezetéssel, majd következik a *genos*, vagyis a hős származása és ősei, ezek után részletesebben az atya tettei (itt már lehet mitológiai nagyítást is alkalmazni). A következő rész a *genesis* vagyis a a születés, a maga csodás előjeleivel. Ezek után következik az ún. *anathrophé*, ez az egység engedi meg a legnagyobb variációs lehetőségeket. Cortesiusnál így pl. az Atyaisten földet elpusztító szándéka szerepel, amelyet végül a Hunyadi család kedvéért elhalaszt. Még ebbe a részbe tartozik az uralomra jutás, koronázás és a testvérrel való összehasonlítás; a Mátyás-panegyricusban ezt Hunyadi László megölésének története helyettesíti. Az anathrophé kötelezően tartalmaz mitológikus hasonlatot, ill. nagyítást, de Cortesius is határozottan vergiliusi mintára járt el, amikor a hőseposzra emlékeztető mennyei tanácskozást illesztett be. Ezután következik a *peri basill eias*: Cortesiusnál ennek pontos megfelelője egy kicsit előbbre került, de funkciója ugyanaz mint Claudianusnál Theodosius oktatása fiához; itt azért kellett előbbre helyezni, mert hiszen Hunyadi János még nem volt uralkodó. Majd következtek a tettek, vagyis a *praxeis*. Ezek két részre oszlanak, haditettekre (*praxeis kata polemon*) és a béke műveire (*praxeis kat' eirénén*); ez az utóbbi alrész Cortesiusnál hiányzik; megírását ugyan beharangozta, de ez – a Havas László által tisztázott körülmények miatt – elmaradt. Mindenesetre a mű így sem csorba, mert a diadalmenet és az aranykori utalások némileg pótolják a kimaradt, a békés alkotást bemutató részt. Ezek után következik a magasztalt uralkodónak mint katonának ill. mint politikusnak bemutatása; ez utóbbi értelemszerűen szintén hiányzik. Végül az epilógusban kötelező elem a *tyche* vagyis a király sorsát irányító végzetnek a magasztalása és a kitekintés: Cortesiusnál ez – keresztény műről lévén szó – a mennyei boldogság reményének felvillantásával azonos.¹⁶

A Hunyadi családra vonatkozó toposzokat Cortesius nagy valószínűséggel Janus Pannonius műveit is figyelembe véve dolgozta ki. Bátyja, a karrierjét egyengető bíboros, Paolo Cortese jól ismerte és magasztalta Janust.¹⁷ Hunyadi János mennybemenetelére pl. nagyon rokon hely Janustól a Hunyadi János sírfelirataként írott epigramma.

¹⁵I. m. 26. l., 1156–1159. sor

¹⁶Vö. J. LEHNER, *Poesie und Politik in Claudians Panegyrikus auf das vierte Konsulat des Kaisers Honorius*. Ein Kommentar. Verlag Anton Hain, Königstein/Ts. 1984. 14–17.

¹⁷Vö. HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 290.

„Pannoniae murus, Turcorum terror in armis,
 Si qua, Ioannes hac tegetetur, humo;
 Sed sub Belgrado mundi superavit ut hostem,
 Morte simul domita, sidera vivus adit.
 Multi laurigeris Capitolia celsa triumphis
 Conscondere duces; solus at iste polum.”¹⁸

A Mátyásra vonatkozó toposzok legnagyobb gyűjteménye a király nevében Antonio Costanzi olasz költőnek írott költői levél.¹⁹ A földet elpusztítani akaró isteni szándék, amelyet Mária fordít el, Janusnak abban a töredékes elégiájában olvasható, amelyet Zsámboki János még ilyen címen adott ki: *De laudibus Pontificis et rerum humanarum conditione*.²⁰ Ez a cím – legalábbis ami a pápa magasztalását illeti – rejtélyes, de nyilván hagyományozott és megengedi azt a föltételezést, hogy Rómában mindenesetre volt egy példánya, Cortesius tehát mint pápai titkár könnyedén hozzáférhetett. E Janus-vers Zrínyi alapeszméjével való felöltő hasonlóságáról már Négyesy László írt.²¹ Kardos Tibor tagadta ezt az összefüggést és a Marinonál olvasható égi tanácskozás hatásával helyettesítette.²² Nem tudjuk, hogy Zrínyi olvasta-e Janust, de Cortesius közvetítésével e gondolatoknak az eposzba kerülése megnyutatóan magyarázható.

Az alapeszme döntő mozzanata Zrínyinél az, hogy az Isten bűnei miatt veri a magyarságot, a török tehát isten büntető vesseje. Ezt a gondolatot a Zrínyi-szakirodalom egyértelműen a reformáció történelemszemléletéből eredezteti.²³ Azonban régebbre is visszamehetünk: hiszen Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa 1445-ben mint III. Frigyes császár titkára Bécsben olyan beszéddel fogadta az V. László és a Szent Korona hazahozatalára érkezett magyar küldöttséget, amelyet később Szécsy Dénes érsekhez intézett levél formájában ismerhettek meg olvasói.²⁴ Ebben a szónoklatban Aeneas fölveti, hogy isteni büntetés lehet az oka annak, hogy a nemrég még Európa leghatalmasabb királyságaként – Archiregnum – ismert Magyarország területében megcsonkult, tekintélyében hanyatlott, belső viszály emészti és idegenek ragadozzák el mellékterületeit, belsejében pedig büntetlenül dúl a török. Ennek az isteni büntetésnek csak az lehet az oka, hogy a magyarok valami bűnt követtek el, és Isten – ahogyan az Ószövetség tanítja – választott népét bünteti szigorúan, mint gyermekeit az atya. Beszéde végén meg is mondja, hogy ez a bűn nem egyéb, mint V. Lászlónak mint törvényes királynak elhanyagolása. V. László az a választott személy, aki származásával fogva – hiszen atyai ágon Julius Caesartól származik, mondja könnyedén Aeneas, aki egyébként nemcsak a románokat származtatta a rómaiaktól, hanem a longobárdokat is a hosszú szakállú magyaroktól, valamint a gótokat is megtette a hunok és magyarok rokonainak, ill. fajtestvéreinek – anyai ágon pedig a magyar királyok leszármazottja. Ha őt elfogadják a magyarok királynak, akkor Isten meg-

¹⁸ *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Szerk., utószó és jegyzetek: V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 168–169.; vö.: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*.² Bp. 1964. 88–89.

¹⁹ *Id. Janus-kiadás*: 348–357.

²⁰ Vö. HUSZTI, *i. m.* 68.; a Teleki-féle kiadásban a vers címe: *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere; quos tandem B. Virgo exorat. Iani Pannonii (...) Poemata. (...) I. Traiecti ad Rhenum, MDCCLXXIV. 437–449.*

²¹ NÉGYESY László, *Gróf Zrínyi Miklós*. (az id. kiad. előszava). 57–58. – Négyesy kéziratos hagyatékában – mint erre KOVÁCS Sándor Iván figyelmeztetett, akinek ezért e helyen is köszönetet mondok – megtalálhatók jegyzetei erről az általa igen fontosnak tartott Janus–Zrínyi kapcsolatról, illetve a három lándzsa legendájáról. MTAK Kézirattár Ms 716/1–4. Az I. sz. csomagban részletes összevetést készített a Janus-vers és Zrínyi párhuzamos soraiból (f. 54.).

²² KARDOS Tibor, *Zrínyi a költő a XVII. század világában*. (Itfűz 45.) Bp. 1932. 14.

²³ Vö. KLANICZAY Tibor, *i. m.*

²⁴ *Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*. Hrsg.: Rudolf WOLKAN. I. Abt. Briefe aus der Laienzzeit (1431–1445). I. Bd. Privatbriefe. Wien, 1909. Nr. 189. 548–558.

szűnik büntetni a nemzetet.²⁵ Aeneas gondolatmenetének első fele kiválóan alkalmas volt, hogy ki-kristályosodjék körülötte a reformáció történelemszemlélete a magyarokat ért pusztulás okairól Mohács után; tanúsítja ezt Szenczi Molnár Albert, aki magyar–latin szótárának előszavában ezt a részt teljes egészében idézi.²⁶ A gondolatmenet egésze azonban a protestánsok számára használhatatlan volt, hiszen náluk nem valamely kiválasztott hős vagy uralkodó, hanem az igaz hit elfogadása szabadít meg Isten csapásaitól. Annál alkalmasabb volt e gondolat katolikus fölhasználásra; egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Cortesius ismerte (II. Pius levélgyűjteményének Rómában őrzött kódexéből) e levelet, és felhasználta; csupán V. László helyett most már Mátyás lett az a választott hős, akinek kedvéért Isten elhalasztja a föld elpusztítását. Ettől a megoldástól pedig egyenes út vezet Zrínyiig.

Még egy tényezővel számolhatunk, a büntetés, illetve a büntetés-elhalasztás képzetének kialakulásakor. Ebben a formában ugyanis, tudniillik abban, amely szótérikus hős-höz köti a világrend jobbfordulását, döntő különbséget kell látnunk ahhoz a közhelyhez képest, amely a Biblia nyomán a tatárjárásról szóló *Planctus* óta felbukkan irodalmunkban. Ez a tényező pedig a három lándzsa legendája. Szent Domonkosnak tűnt fel e szerint álmában Isten, aki három tüzes lándzsával fenyegeti a földet, hogy elpusztítsa az emberiséget három fő bűne: a superbia, az avaritia, és a luxuria miatt. Szűz Mária azonban közbenjáróként könyörög Istenhez és két rettenthetetlen bajnokot ajánl, akik tevékenységükkel legyőzik ezeket a bűnöket és így megváltják a földet a romlástól: Szent Domonkos és Szent Ferencet.²⁷ Már Vargha Damján fölvetette e legenda és a Zrínyiasz összefüggését; ám Banfi Florio azzal az ellenvetéssel élt, hogy a *Speculum Humanae salvationis*, amely e legendát tartalmazza, hatott ugyan a kódex-irodalom korában, hiszen rengeteg magyar változatát ismerjük, de Zrínyi korában nyomtatásban még nem jelent meg.²⁸ Cortesius közvetítő szerepének felismerésével ez a nehézség is megoldható, ugyanis a Rómában élő fiatal pap könnyen ismerhette Szent Domonkos legendájának – amely hallatlanul elterjedt volt – ezt az epizódját, akárcsak Janus maga, mikor a nagyrészt pogány színezetű életművéből kilógó mennyei tanácskozást írta. Mindenesetre a pogány Claudianus keresztényesítésekor kapóra jött e látomás, amely Szűz Máriát is bevonja a cselekménybe. Janus máskor óvakodott Mária szerepeltetésétől; sőt, mint a Marcellus-dicsének mutatja, ha szentet léptet is föl, mint ott pl. Szent Ambrust és Szent Márkot, azokat is teljesen pogány intrikusi illetve patrónusi minőségben szerepelteti. Janussal kapcsolatban még egy bátorítatlan gondolat fölvethető. Nem alkalmazott-e vajon olyan mitológiai apparátust elveszett *Annales* című eposzában, amely emlékeztet a mennyei tanácskozásban alkalmazott megoldásra?! Minden valószínűség szerint a magyar történelem

²⁵ „ékeszölésének és irányának egész varázsát kifejtette, és fejtegetéseit hízegő nyilatkozatokkal pazarul diszította fel”. Így méltatja: FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak kora Magyarországon*. (A magyar nemzet története IV.) Bp. 1896. 75–76.

²⁶ *Szenci Molnár Albert költői művei*. Kiadta: STOLL Béla. (RMKT XVII. 6. k.) Bp. 1971. 460. l.; vö. e sorok írójától: *Szenci Molnár Albert latin versei in Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szerk.: CSANDA Sándor és KESERŐ Bálint. Szeged, 1975. 247. l.

²⁷ VARGHA Damján, *Speculum humanae salvationis és a magyar codexirodalom*. AkÉrt XXIII/8–9. 1912.

²⁸ Uő: *Ősi nyolcas versforma kódexeink bibliafordításában* – Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére. Bp. 1912. 171–195. l. A Zrínyi-párhuzamról: 180. l. 1. j.; Négyesy említett kéziratai között megtalálható a Nr. 2. csomag 1. f.-ján a kitűnő irodalomtörténész töpren-gése, hogy mennyire illik össze a Zrínyiasz alapeszméjével a középkori legenda. Mivel végül is ez nem került be előszavába, idézzük: „Zrínyinél nem Mária könyörög s a könyörgésnek nincs foganatja. – De: Isten kijelenti: ne fürkésze az angyal az ő szándékait. Tehát vannak szándékai. Ostora szolgálira (?Sz. L.) – Zr.-nél nem prezentálja Istennek senki a szigeti hőst, mint az akkori legendában Mária Sz. Dom.-t és Sz. Ferenczet. A vagy tán a „feszület”, ill. a fiú Isten quasi a közbenjáró? Ezt kell érteni? Még a hős sem tudja, h. mire van rendelve: Isten megengesztelésére? Ez igen körmönfont magy.lenne, a mi Zr. világos beszédével ellenkeznék. De – volna benne valami: A megváltó a megváltás mű-vét folytatattja mártírjaival s ilyenek szemeli ki Zr.-t is.”

ebben az eposzban a Hunyadi-ház dicsőítésébe torkollott és egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Hunyadi Jánosnak, illetve Mátyásnak olyan megváltói szerepet tulajdonított benne, mint amelyet a hunoknak, ill. a magyaroknak az árvízről írott nagy elégiájában, ahol saját népének engesztelő áldozatát ajánlja fel az emberiség megmentésére.²⁹ Azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy Cortesius is ismerte ezt a sajnos elveszett művet, amelyet Zsámboki János látott utoljára.³⁰

Sik Sándor, Kardos Tibor és Klaniczay Tibor egyaránt hangsúlyozzák, hogy a *Mátyás király életéről való elmélkedések* írója előtt az elmélkedés tárgyául szolgáló király valóságos eposzi színben tűnik fel.³¹ Egyetérthetünk ezzel a megállapítással és magyarázatát abban vélem felismerni, hogy Zrínyi – legalábbis a mű gondolatmenetének első részében – követi a panegyricus szerkezeti felépítését. A végén pedig, ahol Mátyás haláláról elmélkedik – megjegyzendő, hogy Bonfini-példányában a nagy király haláláról szóló részeket jelölte meg a legsűrűbben – oly módon töpreng Mátyás üdvözüléséről, mint ahogy Cortesius.³² A legdöntőbb bizonyíték azonban arra, hogy képzeletében összefonódott a Hunyadi- és a Zrínyi-ház dicsősége, és hogy – mint ezt Kovács Sándor Iván már észrevette – a Hunyadi János és Mátyás közötti viszonyt rokonítja mindig „atyjának” nevezett dédatyja és a saját maga közötti viszonyal³³ – éppen az elmélkedés befejezése, ahol Krnarutić kiséposzából idéz olyan sorokat horvátul, amelyek a szigeti Zrínyi dicsőségére vonatkoznak.³⁴ Hegedüs István valódi eposzi gondolatot látott Janus legnagyobb szabású költeményében, a Marcellus-panegyricusban.³⁵ Ezt a további kutatók közül mind Huszti József elvetette, mind Huszti tanítványa Fenicz György, aki a Janus ért Claudianus-hatásról értekezett.³⁶ A korszakkal foglalkozó újabb szakirodalom eredményeinek figyelembevételével azonban egy részben igazságot lehet szolgáltatni Hegedüsnek, aki azért látott a panegyricus műfaji keretein túlmutató vállalkozást Janus művében, mert Janus Velencét megteszi Róma örökösévé és így Marcellus az egyedül érvényes világrend, a régi–új világrend feltámasztójának, megvalósítójának tűnhet. Mario Di Cesare nagy monográfiájában, amelyet Vida *Christias*-ának szentelt, hosszan foglalkozik azzal, hogy a XV. században hogyan próbálkoztak előbb Vergilius rehabilitációjával, a pogányság és érzékiség vádjától való megtisztításával, majd pedig azzal, hogy

29 Si pereunt omnes, nec nos superesse rogamus,
Aequo animo quivis, publica fata subit.
Sin soli luimus communia crimina, Chuni,
Humanum, nobis dulce piare, genus.

De inundatione. – *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. i. kiad. 374–375.: a nemzeti áldozat gondolatának utóéletéről vö. e sorok írójától: *Apokalipszis helyett kataklizma*. in *A PIM Évkönyve 10*. Szerk.: V. NYILASSY Vilma. Bp. 1973. 171–186.

³⁰ Vö. HUSZTI József, *i. m.* 254–255.

³¹ SIK Sándor, *Zrínyi Miklós*. Bp. é. n. 114.; KARDOS Tibor, *i. m.* 22.; KLANICZAY Tibor, *i. m.* 589.

³² „Ennek a királynak jóval is előbb a szava elfogya halálánál, avagy hogy maga szólni nem akara. Hihető, nagy készüllettel volt ez a nagy lélek az Isten eleiben. Momento paratur aeternitas foelix aut infortunata, qualem sibi quisque procurat. De az ő szájából soha az Isten neve el nem fogya: ha mit ítélni lehet az ember az örökségről, nem ok nélkül mondhatjuk, hogy az Isten magához vette lelkét, holott az ő bajnokja volt a földön, . . .” Mátyás király életéről való elmélkedések. – *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*.² Bp. 1976. 292.; Mátyás haláláról Zrínyi Bonfini-kiadásában a 650. l.-on olvasott, itt a 8–9., a 14–15., a 20–21., a 28–29., a 41–44., végül az 53–56. sorokat jelölte meg ceruzával, részben alá is húzta. (ld. MONOK Istvánnak a 8) j.-ben említett kéziratát.

³³ KOVÁCS Sándor Iván, *Magyarok Rómában Janus Pannoniustól Zrínyi Miklósig*. in KIRÁLY Erzsébet – KOVÁCS Sándor Iván: „*Adria tengernek főnnforgó habjai*”. Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Bp. 1983. 24–25.

³⁴ *Zrínyi Miklós prózai művei*. NÉGYESY László hagyatékából KOVÁCS Sándor Iván vezetésével sajtó alá rendezte az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-szemináriuma. Bp. 1985. 204–205.: a magyar fordítás innen hiányzik, ld.: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*² i. kiad. 295.

valamilyen módon felhasználva az *Aeneis*-t keresztény eposzt írjanak.³⁷ A kísérletezők között szerepel Battista Mantuano is, akinek Cortesevel való kapcsolatáról tudunk.³⁸ Ez a próbálkozás-sorozat, amely Juvencus és Sedulius nyomán haladt, egyre több humanista értéket és toposzt olvasztott magába. Az igazi keresztény eposz ugyan egészen Vidáig nem jött létre, de – Di Cesare nyomán – el kell tőprengenünk azon, hogy ez a fokozatos vergilizálódás, vagyis a nagyeposz irányában való kísérletezés nem hatotta-e át a panegyrius-költészetet is.

Vida összes művei megvoltak Zrínyi könyvtárában.³⁹ Megérdemli a *Christias*, hogy részletesen is összevessük a Zrínyiással. Itt most csak egy mozzanatra utalok: az olasz költő az V. énekben fellépteti az Atyaistent, aki mennyei udvarának teljes pompájával elhelyezkedik az ég tetején, hogy fia halálának szemtanúja legyen. Az angyalok felláznak Jézus szörnyű szenvedéseinek látványára, hadrendbe gyülekeznek, és teljes fegyverzettel meg akarják támadni az alvilág és a földi gonoszság erőit, hogy megmentsék a Fiúistent. Az Atya azonban leinti őket, és kifejti nekik a megváltás tervét, amelyből Jézus keresztalála kiiktathatatlan.⁴⁰ Zrínyinél a mennyei sereg el is indul, a pokoli sereget vissza is űzi az alvilágba, de Zrínyinek természetesen meg kell halnia. Hogy a magyar költő olvasta a *Christias*-t, azt bizonyítja az is, hogy Isten udvarában az angyalokon és szenteken kívül allegorikus figurák is szerepelnek: méltóság, tisztesség, szerencse, természet és kegyelem.⁴¹ Ez megfelel a Vidánál szereplő allegorikus erőknél: a női alakban szereplő *Clementia*, *Pietas*, *Pax(aurea)*, *Spes*, *Fides*.⁴² Ők térítik vissza a már-már parancs ellenére is elinduló angyalsereget. Az Atya beszéde Vidánál, aki megmagyarázza a megváltás tervét, korrespondeál Zrínyinél részben az Atya, részben Gábiel szavaival, akik hírül adják, hogy Zrínyi halála megdicsőülés lesz.

Vidánál Krisztus feltámadásával és mennybemenetelével helyreállt a káosz felé tartó világrend, elkezdődik az aranykor. Zrínyi nemzeti aranykorunk pusztulásának víziójától vezetettve teremt meg eposzának főhősét, aki mártírhálálával nem megváltó ugyan teológiai értelemben, de az a keresztény humanizmus eposzi szellemében.⁴³

³⁵ *Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra*. Irta JANUS PANNONIUS. Magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: HEGEDŰS István. Bp. 1897. „...de egyet határozottan mint önálló értékes vonását ki kell emelnem a Marcellusra írt panegyricusnak: ez az epikus conceptio, mely hőset nemzeti és egyszersmind római hőssé avatta és így világtörténeti eszme hordozójává, mi által a Velence és Milano közti bonyolult és sok tekintetben kisszerű érdekharcokból Velence világhatalmi küzdelmét tudja megalkotni és így szilárd alapot vetett egy valódi eposznak”. (30.) Cortesius ugyanígy formál epikus, világtörténelmi jelentőségű anyagot Mátyás harcaiból.

³⁶ Vö. HUSZTI József, *i. m.* 169.; FENICZY György, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus-költészete*. Bp. 1943. 80–81.

³⁷ Mario A. DI CESARE, *Vida's Christiad and Vergilian epic*. Columbia University Press, New York – London. 1964.; vö. E. R. CURTIUS nyomán – Janusnál a „coaeorum virtus” toposzáról: János HORVÁTH, *Les genres et modèles littéraires de Janus Pannonius*. ALitt 14. (1972). 297.

³⁸ Vö. DI CESARE *i. m.* 296. és Florio BANFI: *i. m.* 145.

³⁹ A katalógusban: „VII. Poetae Latini. Nr. 48. Marci Hieronymi Vide Cremonensis Albae Episcopi opera. Bibliotheca Zrínyiana. 74. 1.; az *Ars poetica* és Zrínyi kapcsolatáról vö. e sorok szerzőjétől: *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*. MTA I. O. K. XXXI./3–4. (1979) 281–292.

⁴⁰ Az általam használt kiadás: *Marci Hieronymi Vidae Cremonensis, Albae episcopi Opera metrica. I–II*. Posonii, MDCCLXXXIX. A hivatkozott rész: I. k. 202. skk. 1.

⁴¹ *Obsidio Szigariana*, XV. rész, 18–19. szakasz.

⁴² VIDA, *i. m.* 209.

⁴³ Vö. e sorok szerzőjétől: „A szent hazának képe”. – Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig. Kortárs 1984. 1958–1966.

A SZIGETI VESZEDELEM FORMULÁI

I. A Zrínyi-kritika, illetve a *Szigeti Veszedelem* szövegértelmezésének egyik fontos kérdését az jelenti, hogy miként kell értelmezni a jellegzetesen barokk poétikai környezetben előforduló reneszánsz elemeket. A magyar irodalomtörténetírásban többször is kísérlet történt a jelenség körülírására és értelmezésére, de úgy vélem, megállapítható, hogy a kérdéskör körülírásán túl még nem jutottak el a jelenség megnyugtató méricskéljük meghatározásához. Ugyanis nem arra van szükség, hogy kvantitatív szempontból méricskéljük le, hogy Zrínyi Miklós költői szövegében mennyi tartozik még a reneszánsz poétika fennhatósága alá, és mennyi a barokk poétikához, sem arra, hogy egy ilyen méricskélés tükrében újjáértelmezzük Zrínyi elbeszélő költeményének a magyar barokk kultúrában betöltött irodalomtörténeti szerepét, hanem arra, hogy igen pontos vizsgálat alá vegyük a költői mű sokszínű valóságát, és ebben kimutassuk, hogy Zrínyi Miklós milyen mélyen és milyen gyakorisággal használja fel azon költői, stilisztikai-nyelvi formákat, melyeket az őt megelőző század magyar költészete már kikísérletezett és meghonosított a magyar költői hagyományban.¹

Jelenlegi tanulmányomban a *Szigeti Veszedelem* költői szövegének, stílusának ezzel a sajátos jelenségével kívánok foglalkozni, melyről szeretném kimutatni, hogy ennek alapvető nyelvi és költői elemét Zrínyi a XVI. századi magyar költői hagyományból vette át, és építette saját költői nyelvére. Tisztaabban vagyok azzal, hogy furcsának, inkongruensnek tűnhet formulákról és formuláris stílusról beszélni egy olyan költői alkotás kapcsán, mely igen távol áll mindennemű szóbeliségtől. Mégis szükségesnek tartom ezt a megközelítési módot, mert meggyőződésem szerint csak ezen át vezet út a Zrínyi-szöveggel kapcsolatban minduntalanul felmerülő hármaskör megoldásához: Miben is áll Zrínyi költői stílusának sajátossága; Milyen mértékű és mélységű a *historiás ének* stílusának hatása Zrínyire; Miként kapcsolható össze Zrínyi Miklós költői munkássága kora más költőinek stílusával és nyelvével.

Jelen esetben a formulát nem mint az orális költészet alkotóelemét értelmezem, hanem mint egy meghatározott versmértékrendszer és verselés keretén belül jelentkező, pontosan kimutatható, állandóan visszatérő lexikális elemek jelenlétének bizonyítékát. A formulák meglétének ilyen értelmű

¹A kérdéssel kapcsolatban továbbra is alapvetőek Klaniczay T. Zrínyi-monográfiájának megállapításai. KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós*, Bp. 2. kiadás, 1964. A *Szigeti Veszedelem* és a *historiás ének* közötti kapcsolatok kérdéseivel az alábbi fejezetek foglalkoznak: *Az eposz előzményei a magyar nyelvű költészetben* (82–97); *Nyelv és stílus* (251–286), ezek nem egy alapvető megállapításából indultam ki jelen tanulmányom megformálásakor. Zrínyi eposza barokk minősítésének problematikusságára már BÁN I. is felhívta a figyelmet. *A barokk*, Bp. 1963. c. antológiába írt utószavában igen helyesen hangsúlyozza, hogy „a *Szigeti Veszedelem* barokká minősítése nem vita nélküli a Zrínyi-irodalomban. [...] Mindezzel nem akarjuk Zrínyi munkásságának barokk voltát tagadni, csak különleges jellegére hívjuk fel a figyelmet”. (152–153) Hasonlóképp igen meggondolandók SZÖRÉNYI L. megállapításai (*A Szigeti Veszedelem és az európai epikus hagyomány*, „A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei”, XXXI., 1979, 3–4, 281–292), aki az európai epikus hagyomány Zrínyire gyakorolt hatásán túl igen lényegesnek tartja az orális költői hagyományok szerepét is Zrínyi hőseposzáinak kiforrálódásában. Végül szeretném emlékeztetni arra, hogy a kérdés pontos megfogalmazását már Horváth Jánosnál is megtalálhatjuk: „Zrínyi eposzát egyénileg jellemzi a két műfaj egymásba nyomulása. Az ő műfaja: eposzi rangra emelt *historiás ének*.” HORVÁTH J., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp. 1976. 116.

kimutatása, és az ilyen szempontok szerint végzett vizsgálat, igaz, egyrészt elvezethet Zrínyi költői nyelve eredetiségével kapcsolatban korábban kialakult elképzelések bizonyos korlátozásához, de ugyanakkor kimutatható lesz az a költői tudatosság, mellyel Zrínyi felhasználja és kiaknázza a *históriás ének* stílusselemeit, és egyúttal megkísérli azok költői túlhaladását; de mindenekelőtt segítenek abban, hogy ne egyes hasonló, vagy akár megegyező nyelvi és stílusjegyek megléte esetén elhamarkodottan mondjunk ítéletet egy ugyanabban a korban élő és alkotó költők közti hatások, költői átvételek kérdésében. Az ilyen feltételezett költői hatások, imitációk valósága azonnal kérdésessé válik, amint a magyar barokk költészetet szembesítjük a kor szinte minden költőjének életművében kimutatható XVI. századi költői hagyományból származó nyelvi és stílusselemek meglétével, a korábbi század *históriás* énekei jellegzetes stílusjegyeinek továbbélésével.²

A kérdéskör elemzésekor igen lényegesnek tartom Klaniczay Tibor módszertani útmutatását: „Bár bizonyos nagyon általános stiláris-formai elvek jelértéke minden irodalmi korszakra jellemző, nyilvánvalóvá lett, hogy a művekben kifejezésre jutó gondolkodás, eszmék, mentalitás döntőbb meg-

²Észrevételem általános érvényű, és a közeljövőben elvégzendő összehasonlító vizsgálatok alapját képezi. Ezen vizsgálódásnak a lehető legnagyobb pontossággal kell követnie a *Szigeti Veszedelem* szókincsét és stílusát a XVII. századi magyar költészet szinte beláthatatlan sokaságú termésével. Nagyon sok megegyezést találunk például a *Szigeti Veszedelem* és Wathay Ferenc és Köröspataki B. János *históriás* énekei között. Ám az igazi összehasonlító vizsgálat nem szorítkozhat csupán a XVII. századra, hanem feltétlenül figyelembe kell vennie a megelőző század, a magyar Cinquecento költészet költői szókincsét és stilisztikai formátárát is. A XVII. századi *históriás* énekekben egy sor olyan stílusselem, szólás és formula található, ami egyaránt fellelhető Zrínyi hőseposzában, de a megelőző század költészetében is. Amikor tehát a magyar epikus költészet esetében imitációról beszélünk, mindenképpen együttesen kell szemlélni a XVI. és a XVII. századi költői műveket. Még Gyöngyösi költészete sem teljesen mentes a XVI. századi költői utánérzésektől, és ha korlátozott számban, de nála is lehet találni a megelőző század *históriás* énekeire jellemző formuláris megoldásokat. A *históriás énekek* formuláival és a *Szigeti Veszedelemmel* kapcsolatos kutatásaim alapján el kell ismernem, hogy KOVÁCS Sándor Ivánnak nagy meggyőző erővel sikerült bemutatnia és magyaráznia Zrínyi és Gyöngyösi párhuzamos helyeit (KOVÁCS S. I., *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, ItK, 1985, 389–414.). Az általa felsorolt példák között is előfordulnak persze már a XVI. századból ismert formulák. Így például Zrínyi szövegével kapcsolatban:

Sok hangos trombita akkor megrivada	(<i>Sz. Vesz.</i> , IV. 13.)
Köztek dobot, trombitát rihasztának	(Tinódi, RMKT III., 343, 709)
Jó szerecsen lovak ... hogyha trombita riadt	(Balassi, <i>Vitézek, mi lehet</i>)

vagy:

Lobognak az zászlók, vannak nagy örömben	(<i>Sz. Vesz.</i> , IV. 26)
Az tetején nagy szép zászlók lobognak	(Görccsöni, Varjas, II., 67, 1732)

Sőt, a *Lobognak az zászlók* formula Zrínyi szövegében másutt is előfordul: *Lobognak az zászlók, fénle- nek fegyverek* (III., 48), amely szinte ugyanilyen formában megtalálható Gyöngyösinél is: „*Lobognak az Zászlók, sok hadakott gyüitet'*”, (*Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Budapest, 1914, BADICS F. kiadása, I., 18, 127.). Ugyanakkor már SZAUDER József is figyelmeztetett ugyanennek a kifejezésnek az előfordulására Sárközi Máté *Cantio de militibus*-ában (KLANICZAY T., *i. m.*, 257.). Az ilyen típusú egybevetések filológiai megalapozásához nélkülözhetetlen az általam javasolt és jelenleg kidolgozás alatt levő „*formulakatalógus*”. Kovács Sándor Iván tanulmánya ott lesz igazán meggyőző Gyöngyösi Zrínyi-imitációinak kérdésében, amikor olyan költői megoldások tudatos átvételét képes kimutatni, amelyek még nem voltak meg a XVI. század magyar epikus költészetében.

határozó tényezők a formai elemeknél”.³ A *Szigeti Veszedelem* esetében gyakran tapasztalhatjuk ezt az igen pontosan kimutatható különbséget a költői üzenet minősége és az azt kifejezésre juttató költői-nyelvi eszközök poétikai meghatározottsága között. Zrínyi eposzában a barokk eszmeiség nem egyszer kora reneszánsz költői stílusban, azaz a *históriás ének* stílusában jut kifejeződésre, mely utóbbi, mint tudjuk, poétikai gyökereit a középkori költészetből és világszemléletből eredeztette.

II. A formula fogalmának meghatározása bizonyos értelemben mindig magában rejtje a többértelműséget, hiszen mindig egy-egy meghatározott költői szöveg viszonylatában kerül alkalmazásra. Ez a szöveghez kötöttség azonban nem akadályozza meg azt, hogy a magyar epikus költészet esetében is azon formula-értelmezéseket alkalmazzuk, melyeket a nemzetközi irodalomtudomány a francia *chansons de geste*, az antik eposz-költészet és a délszláv orális epika elemzésekor már eredményesen kidolgozott. Ezt a típusú formula-értelmezést az is indokolja, hogy, míg az egyes formulák értelmezése különféle lehet, maga a formuláris stílus alakulása azonos képet mutat különböző kultúrák és korok esetében.⁴

Más alkalommal már módomban volt arra, hogy részletesebben kifejtssem álláspontomat a formula fogalmáról, amely mindenekelőtt annak a költői technikának felel meg, amely a *históriás énekek* poétikai magját alkotja.⁵ Most csak azt szeretném nyomatékosítani, hogy amennyiben ezt a fogalmat irodalomtörténeti szempontból eredményesen kívánjuk felhasználni, akkor csakis az az eljárás lehet gyümölcsöző, mely egy sajátos közéletet képvisel a formulát mint merev metrikai klisé értelmű nyugat-európai irodalomkritikai álláspont és a Varjas Béla által képviselt felfogás között, mely főleg a lexikai ismétlődéseknek tulajdonít formula-jelleget, és így felhasználásuk a szintaktikai keretben változatosabb lehet. Be kell vallanom, hogy a Varjas-féle értelmezés jobban megfelel, és könnyebben alkalmazható a XVI. századi magyar epikus költészet esetében, és igazi jelentősége abban rejlik, hogy lényegében meghatározott költői toposzokban mutatja fel a formula meglétét.⁶ Ugyanakkor lényegesen érezzük a másik meghatározást is, mely hangsúlyozza a formulák versszerkezeten belüli metrikai kötöttségét, mert ez a formuláknak olyan jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, melyek egyébként észrevétlenül maradnának. Arról nem is szólva, hogy csakis a költői versmérték szabályrendszerének figyelembevételével leszünk képesek különbséget tenni a prózastílus egyes visszatérő elemei

³ KLANICZAY T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp. 1985, 222.

⁴ A formula fogalmáról és a formuláris stílus értelmezéséről itt csak a legfontosabb szakirodalmat említem: PARRY, M., *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making* in „Harvard Studies in Classical Philology”, XLI (1930), 73–147; BOWRA, C.M., *Heroic Poetry*, London 1952; LEJEUNE, R., *Technique formulaire et Chansons de geste*, in „Le moyen âge”, LX (1954), 311–334; RYCHNER, J., *La Chanson de Geste: essai sur l'art épique des jongleurs*, Genève–Lille, 1955.; AA.VV., *La technique littéraire des chansons de geste*. Actes du Colloque de Liège, 1957; LORD, A.B., *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass. 1959; ZUMTHOR, P., *Langue et techniques poétiques à l'époque romane (XI–XIII siècles)*, Paris 1963; DUGGAN, J.J., *Formulas in the Couronnement de Louis*, in „Romania” 87 (1966), 315–344; DI DONATO, R., *Problemi di tecnica formulare e poesia orale nell'epica greca arcaica* in „Annali Scuola Norm. Sup. Pisa”; 38 (1969), 243–294; CHASCA, E. de, *Toward a Re-definition of the Epic Formula in the Light of the Cantar de mio Cid*, in „Hispanic Review”, 38 (1970), 251–263; DUGGAN, J. J., *The Song of Roland: Formulaic Style and Poetic Craft*, Univ. of California Press, 1973; AA.VV., *Oral Literature and the Formula*, ed. by Stolz and Shannon, Univ. of Michigan Publications Office, 1976; VARJAS, B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp. 1982; SZABICS, I., *Epika és költőiség. A XII. századi francia elbeszélő költészet stílusjegyzői*, Bp. 1983; GENTILI, B., *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, Bari, 1984.

⁵ A. DI FRANCESCO, *La Griselda ungherese e lo stile formulare delle prime széphistóriák*, in „ANNALI del Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale”, Sezione Letterario–Artistica, Nuova Serie 2 (XXIII), Napoli 1984, 121–141. Uő., *A XVI. századi históriás énekek formulakincse* című, Pécsen tartott előadás 1985. május havi vitájának alkalmából, kiadatlan.

⁶ VARJAS B., *i. m.* 201–208.; 349–353.

és a költői stílus formulái között. Egyszerűbben fogalmazva: a formulák alapját bizonyos lexikális elemek ismétlődése képezi, azaz, minden formula szó, illetve szó-szerkezetek ismétlődése, de nem minden szóismétlés, nem minden ismétlődő stíluselem tölt be egy költői szövegben formula-szerepet, mert nem minden ismétlődés formuláris eredetű. Tehát, a feladat az, hogy világosan megkülönböztessük az egyszerű ismétlődéseket a funkcionális jelentőséggel rendelkező formuláktól, az olyan ismétlődésektől, melyek egy meghatározott költői szöveg meghatározott helyein önálló poétikai jelentéstartalommal rendelkeznek.

Természetesen az egyszerű ismétlődések is részesei lehetnek a formuláris stílusnak, de csak abban az esetben, ha a versszerkezeten belül meghatározott metrikai helyzetben jelentkeznek. Tehát nem meglepő, ha a fentebb említettek alapján bevesszük a *Szigeti Veszedelem* formulajegyzékébe az egyes szavaknak és tulajdonneveknek ismétléseit is, mivelhogy azok is hozzájárulnak annak a stilisztikai folyamatnak a meghatározásához, amelyet formuláris stílusnak nevezünk.⁷ Természetesen a formulák elkülöníthetőek és csoportosíthatók más kritériumok szerint is: és a legtermészetesebb kritérium az, amely meghatározza a formulák jelenlétét egy meghatározott téma vagy motívum vagy sztereotípiia területén. De az én – a históriás énekekkel és a *Szigeti Veszedelem*-mel kapcsolatos kutatásaim fő feladata arra irányul, hogy az egyes szerzők költői nyelvének eredetiségét meghatározza, illetve kimutassa az adott költői nyelv eredeztetését valamely korábbi költői hagyományból. Ennek alapján kell bemutatnunk az ismétlések minden típusát, azzal a feltétellel, hogy – mint már említettük – ezek az ismétlések egy bizonyos metrikai norma szerinti szerkezetben legyenek. Egyébként, ha egyrészt fontos bizonyítani, hogy a históriás énekek hatással voltak a *Szigeti Veszedelem*-ben megmutatkozó metrikai-lexikai szerkezetekre, éppúgy fontos, hogy kimutassuk azt, hogy a Zrínyi-eposz verselése, kompozíciója, költői technikája bizonyos aspektusból összefügg a XVI. századi magyar epikával. Tehát a *Szigeti Veszedelem* formuláris stílusa tanulmányozható mind a „külső formulák” segítségével, vagyis olyan formulákkal, amelyek már kimutathatóak a XVI. századi magyar költészetben; mind pedig a „belső formulákkal”, vagyis olyan ismétlésekkel, amelyek – a kutatás jelenlegi állása szerint – csak a Zrínyi-szövegben tűnnek fel. Ami a belső ismétléseket illeti, lássuk például az *alázatossággal* kifejezés viselkedését, amely a Zrínyi-szövegben négy félsorban szerepel.⁸

Szerencse s természet	alázatossággal	(XV, 19)
Alázatossággal	monda, hajtván fejét	(VI, 9)
Alázatossággal	hajolnak Istennek	(XV, 24)
Alázatossággal	Szivárvány kapuját	(XV, 35)

⁷J.J. DUGGAN szerint „Formulas containing substantival subjects and objects transcend the boundaries of particular motifs, since the persons, places, and objects which they designate are not generally confined to particular types of actions. The most utilitarian type of substantival formula is the proper name, which at first view may not appear to be a formula at all, but which is commonly arranged in combination with other words so as to constitute a four or six syllable combination. By this means the jongleur retains the option of using the proper name or leaving it understood, a choice he would not have if proper names were integrated into first or second hemistich formulas denoting specific actions. There are such formulas, but all but a few of them involve verbs of speaking, as *respunt dux Neimes* or *dist Oliver*, and their number is limited in comparison with the quantity of autonomous name-hemistichs. | . . . | Most often, the word which fills in the remaining syllables to constitute, with the proper name, a complete hemistich, is a noun of title, blood relationship, or friendship, placed in apposition with the name . . .” (*The Song of Roland* . . . , i. m., 151–152).

⁸Zrínyit NÉGYESY L. kritikai kiadásából idézem: I. köt., Bp, 1914.

Mind itt, mind pedig más helyeken is világos, hogy a formula által képviselt „egyszerű gondolat”⁹ egyetlen szóval fejeződik ki, amely azonban formulává válik, azért, mert mindig azonos metrikai helyen szerepel a *val* rag révén, amely a szóban forgó kifejezésnek eszközhatározói értéket ad. De olyan szavak, amelyeknek esetleg a ragja „semlegesebb”, szintén építhetnek formula-jellegű felsorokat:

Mind jón, mind gonoszon	állhatatlanságát	(IV, 5)
Látja az magyarnak	állhatatlanságát	(I, 8)

Ugyanúgy formuláris természetű a tulajdonnév ismétlése egy verssor első vagy második felsorában:

„ <i>Deli Vid! Deli Vid!</i> ”	/ nagy torkával kiált	(XI, 92)
„ <i>Deli Vid! Deli Vid!</i> ”	/ minduntalan kiált	(XIV, 86)
<i>Juranics! Juranics!</i>	/ sűrű erdőn kiált	(IX, 62)
<i>Juranics! Juranics!</i>	/ én hová hagyatalak	(IX, 63)

Olyan folyamat ez, amely ismert már Tinódinál és más XVI. századi szerzőknél is:

<i>Bátori Andrásnak</i>	/ az két fő embörivel	(RMKT III, 34, 868)
<i>Bátori Andrásnak</i>	/ hamar elizene	(RMKT III, 44, 1175)
<i>Losonczy István</i>	/ ott rájok találá	(RMKT III, 73, 45)
<i>Losonczy István</i>	/ elesött hadával	(RMKT III, 111, 205)
<i>Losonczy István</i>	/ ötszáz lóval vala	(RMKT III, 78, 206)

Mondhatjuk tehát, hogy az ismétlődő felsorok, amelyek csak tulajdonnevekkel építkeznek, esetleg a tulajdonnevekhez társuló ragokkal vagy funkcionális szavakkal együtt, nem válnak formulákká a szó szoros értelmében, de kétségtelenül hozzájárulnak az ismétlődés amaz általános jelenségének kialakulásához, amelyen a formuláris stílus a maga egészében alapul.

III. A fenti megállapítások helyességét igen világosan lehet bizonyítani a *Szigeti Veszedelem* formuláris-stílusában. Ugyanis a felező tizenkettes Zrínyi-sor különösen alkalmas a korábbi magyar költői hagyományban kialakított formulák beépítésére. A formulák alkalmazása egyúttal új fényben mutatja meg a *Szigeti Veszedelem* oly sokszor emlegetett állítólagos rossz vagy pontatlan verselésének kérdését is.¹⁰ Így megállapíthatjuk, hogy nem mindig téves, rossz versmértékről van szó az olyan verssorok esetében, ahol nem érvényesül a 6x6-os osztás, hanem gyakran a formulák alkalmazása következtében tolódik el a cezúra. Ezek a 6x6-os osztás szempontjából szabálytalannak ítélt verssorok azonnal szabályos jelleget öltenek a 3/6/3 osztás esetében mely hétszer jelentkezik a *Szigeti Veszedelem*-ben, a 2/6/4 osztású sor esetében (négy alkalommal), a 3/5/4 osztású sor esetében (egy alkalommal), a 4/6/2 osztású sor esetében (egy alkalommal), a 4/5/3 osztású sor esetében (két alkalommal), illetve a két alkalommal jelentkező 3/7/2 osztású sor esetében, ha kimutatjuk, hogy mindegyik esetében a sor meghatározott helyén egy-egy formula található. Ezek a megfelelő verssorok:

⁹J. RYCHNER szerint a formula „exprime une idée simple dans les mots qui conviennent à certaines conditions métriques.” (*La Chanson de geste* . . . , i. m. 147.)

¹⁰A *Szigeti Veszedelem* verselésével kapcsolatban felhasználom KLANICZAY T. észrevételeit és adatait: i. m. 286–305.

3/6/3 osztás:	Sok földet	rettenetességgel	befödte	(II, 39)
	Alattok	rettenetességgel	föld robog	(VII, 16)
	Joza Pál	életét elvévé	Bichirnek	(VII, 78)
	De sokat	szigeti kapitány	nem késik	(VI, 66)
	(Igy kiált	szigeti kapitán	töröknek	(VI, 78)
	Esztelen	szaggatja ruháját	magának	(VII, 3)
	Látjátok,	Istennek irtalma	van rajtunk	(IV, 15)
2/6/4 osztás:	Osztán	gondot visel várta	mindenfelé	(VII, 49)
	Az mely	viselhetne gondot	az tüzekre	(XIII, 84)
	Azért	el nem bírta magát	én gondolom	(IV, 8)
	Mihent	alkoholatosságot	és üdöt ér	(XI, 38)
3/5/4 osztás:	Demirhám	így kezdé szólni	Szulimánhoz	(VII, 9)
4/6/2 osztás:	Azért szüve	nagy keserűségben	ugrék	(XI, 94)
4/5/3 osztás	Egy közzülök	így kezdé szólni	ezeknek	(XII, 55)
	Vitéz Aigás	nagy tisztességben	marada	(IV, 101)
3/7/2 osztás:	Demirhám	ketté vágja sisakját	éppen	(X, 37)
	Ezután	Szokolovics Mehmetet	kiált	(XIII, 36)

Ezek a példák jól mutatják, hogy Zrínyi azért változtatja meg a versmértéket, hogy a tizenkét-szótagú verssorokba be tudja illeszteni a felhasználni kívánt formulákat. Míg a 3/6/3, a 2/6/4 és a 4/6/2 osztású sorokban megőrzi a hatszótagú emisztichon formulákat, hasonlóképp a 3/5/4 és a 4/5/3, illetve a 3/7/2 osztású sorok esetében Zrínyi a históriás énekek által már alkalmazott öt illetve hét szótagú, emisztichon formulákat épít szövegébe. Ha megvizsgáljuk a hatodik ének nyolcadik versszakát:

Zríni öszvehivá mind	az vitézeket,
Mert már régen hallotta	az követeket;
Piacon hallgatá meg	az követeket;
Maga körül állítá	az vitézeket.

akkor megfigyelhetjük a *Szigeti Veszedelem* verselésének egy másik igen jellegzetes sajátosságára, mely több alkalommal is jelentkezik a költemény versszövéseben. Erre az a jellemző, hogy 7x5-ös sorosztást alkalmaz abból a célból, hogy így helyet adjon az ötszótagos formulák alkalmazásának. Ez a típusú verselés már Tinódi tizenkét szótagos sorai esetében is megfigyelhető. Valószínűleg Tinódit is az vezette erre a megoldásra, hogy az általa felhasznált ötszótagos formulákat más 6x5-ös, illetve 5x6-os osztású tizenegyes, endecasillabos sorokból vette át és illesztette a tizenkettes mértékű verseibe.¹¹ (A már említett *az vitézeket* formula alkalmazására az alábbi helyekre kívánjuk felhívni a figyelmet: *Az vitézeket* | ily szókkal biztatta, [Tinódi, RMKT III, 81, 307]; Előhívá Sándor | *az vitézeket*, [Ilosvai, RMKT IV, 122, 1237]).

¹¹ Ami a XVI. sz. énekeinek sorképletcit illeti: FAJCSÉK M., *i. m.* 20–100. HORVÁTH I., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982, 113–137.

Jóllehet, hogy Zrínyi esetében feltétlenül fontos hangsúlyozni azt a tényt, hogy Zrínyi a formuláris stílus meghaladására törekedett, és annak lehetőségeit mindenképpen szűknek érezte saját költészete számára, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy Zrínyi esetében még mindig a verssor marad az elsődleges hely és keret a költői formálás számára, melynek következtében a meghatározott szótagszámú verssor által nyújtott ritmikai és mondattani kombinációs lehetőségek között kellett szükségképpen választania. A XVI. századi magyar költészetben a formula olyan sajátos verbális képződménynek, az általános nyelvhasználathoz képest jelentős lexikai eltérésnek számított, melynek sajátos poétikai funkciója volt, és mint ilyen versszerkezeti elem került át a következő kor költői gyakorlatába. Épp ezért nagyon valószínű, hogy Zrínyi sem tett egyebet, mint már egy sor hagyományosan elfogadott szó-szerkezeti és ritmikai megoldást vett át és épített saját költői nyelvbe.

IV. Az átvételek megléte természetesen még nem indokolja azt, hogy Kölcsey Ferenc Tinódi veresével szembeni fenntartásait érvényesnek tartsuk a magyar barokk költészet nagy alakjának költészete értékelésekor.¹² Zrínyi rímmegoldásai sokkal merészebbek, sokkal modernebbek, sokkal inkább zeneiek és sokkal kevésbé bizonyulnak monotonnak, mint Tinódi megoldásai. De mindennek elismerése mellett, azt is látnunk kell, hogy a *Szigeti Veszedelem* verstechnikáját továbbra is a formuláris stílus alkalmazása határozza meg, ezért bizonyulnak Zrínyi sorai legtöbb esetben parataktikusnak, mellérendelő szerkezetűnek. A mondatszerkesztés és a mondathatárok a verssor mértékét, illetve a többnyire szabadon kezelt sormetszeteket követik. Ezért bizonyulnak Zrínyi mondatai többnyire egyszerű szerkesztésűnek; a mondatkezdetek legnagyobb hányada megegyezik a verssorok kezdetével, avagy rögtön a cezúra után helyezkednek el. Ezen túl az is megállapítható, hogy néhány kétségtelenül újnak ható megoldáson túl, Zrínyi szókincse meglehetősen szűkkörű. Ilyen szempontból igen tanulságos lehet Zrínyi jelzőhasználatának, a *Szigeti Veszedelem* szókincsében előforduló mellékneveknek alaposabb vizsgálata. Zrínyi elbeszélő költeményében is tovább folytatódik a korábbi magyar költészetre is jellemző, általános értelemben használt, jellegtelen melléknevek túlsúlya. Minduntalan viszatérő jelző a *nagy*, a *jó* és a *szép*, amelyre az sem lehet mentség, hogy az olasz epikus költészet is szívesen él ezekkel a jelzőkkel.¹³ Sokkal lényegesebb viszont az a tény, hogy még azok a melléknevek is, amelyek jobban jellemzők és kifejezők Zrínyi érzelem- és élményvilágára (mint a *kegyetlen*, *haragos*, *iszonyú*, *aranyos*, *ártalmas*, *dühös*, *erős*, *hatalmas*, *kemény*, *okos*, *rettenetes*, *számtalan*, *szörnyű*, *vakmerő* és hasonlók) meglehetősen egyszerű szintagmák elemeiként jelentkeznek, amelyek nagyon hamar formulákká válhatnak.

Zrínyi a legtöbb esetben arra törekszik, hogy feloldja a formuláris szintagmák merevségét oly módon, hogy ezek elé egyszerűtagú morféimákat illeszt, amelyek révén az egyszerű szóismétlésből összetett formula válik. Ennek következtében a *Szigeti Veszedelem*ben az összetett formulák száma meghaladja a Zrínyi által alkalmazott egyszerű formulák indexét.¹⁴ De ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy Zrínyi egy olyan nyelvi elemet használ fel, mely a korábbi magyar költői gyakorlatban immár bizonyos irodalmi rangot kapott.

A fent említettek miatt szükségesnek látszik, hogy különbséget tegyünk a szó szoros értelmében vett formula és a verssorokon, esetleg emisztichonokon belül jelentkező formula-értékű szószervezetek között. Az első esetben a szóismétlés maga kap költői szerepet, és válik formulává, míg a második esetben egy már meghatározott versszerkezeten belül, meghatározott ritmikai-metrikai szempontok szerint történik a formulák felhasználása. Tehát, két alapvetően eltérő jelenségről van szó, akkor is, ha mind a két esetben a formuláris stílus megvalósulását kísérhetjük figyelemmel. Ez történik

¹²Vö. KÖLCSEY F., *Berzsenyi Dániel versei és Nemzeti hagyományok* c. irodalmi kritikáit, in *Kölcsey Ferenc válogatott művei*, FENYŐ I. kiadása, Bp. 1975, 236–245; 252–282.

¹³M. FUBINI, *Osservazioni sul lessico e sulla metrica del Tasso* in *Studi sulla letteratura del Rinascimento*, Firenze, 1971, 216–247.

¹⁴Ami az „egyszerű” és „összetett” formulákra vonatkozó terminológiáját illeti, vö. E. HABET et L.COMAN, *Analyse des formules épiques dans la Chanson de Raoul de Cambrai à l'aide de l'ordinateur* in „Revue Roumaine de Linguistique”, 1981, 177–186.

Zrínyi költői nyelve esetében is amikor a nagy magyar barokk költő a korábban a magyar költői hagyományban már kodifikálódott formula-kincs elemeit építi bele saját költői nyelvébe. Ezeknek az elemeknek tudatos felhasználása következtében mindenképp indokolt, hogy a *Szigeti Veszedelem* esetében is formuláris stílusról beszéljünk. Sokkal nagyobb óvatosságra van azonban szükség olyan esetekben, amikor a formuláris stílushoz hasonló költői eljárást vizsgáljuk Zrínyi költői nyelvén, mely a paradigmán belül jellegzetesen a formulák alkalmazásához hasonló megoldásokat mutat, de amely nem mindig vezet el formuláris szintagmák megszilárdulásához.

A formuláris stílus meglétének kimutatása elsősorban egy költői alkotás szóbeliségének megállapításához szükséges (azaz, hogy a formuláris elemek segítségével a költemény szóbeli közlés formájában létezett), míg egy barokk hőseposz bonyolult szerkezeti rendszerében a formula immár nem az oralitás eszköze, hanem csupán annak bizonyítéka, hogy a barokk műalkotásban még tovább élnek a korábbi költői gyakorlat egyes alkotóelemei. Tulajdonképpen nincs nagy különbség a szóbeliségen alapuló és az írott szövegre épülő eposzok formuláris stílusa között, a kettő közötti lényegi különbség a két műalkotás szóképzésének összevetése során mutatható csak ki. Eppen ezért Zrínyi szövege esetében az összetett formulák csoportjába csak azokat a lexikai ismétlődéseket vesszük fel, melyek a többi szó szerkezetekhez képest lényeges monoszillabikus eltéréseket mutatnak a szintakszis szintjén, ahol is a képzőkben egyébként gazdag magyar nyelvi rendszer kevésbé tudja befolyásolni a formulák lexikai struktúráját. Ezzel szemben azokat a szóismétléseken alapuló szerkezeteket, melyek paradigmatisz szempontról lényeges eltéréseket mutatnak és épp ezért nem hoznak létre új formulákat, megkülönböztetve a korábbi csoporttól csupán csak formuláris jellegű versmegoldásoknak, emisztichonoknak tekintem. Ugyanakkor igen lényeges ézen megoldások számbavétele is, mert ezek esetében a formuláris technika mintájára formálódó versszerkezettel állunk szemben.

Az is egyértelműnek látszik, hogy az oralitáson alapuló elbeszélő költeményekkel szemben, a magyar történelmi énekekben és a *Szigeti Veszedelem* esetében a formulák fellepte elsősorban olyan típusú félsorokban, emisztichonokban jelentkeznek, mint: *Az pogány törökkel — Az pogány töröknek* és nem az olyan megoldások esetében mint: *Az siklósi mezőn — Az siklósi pusztán*, ahol a paradigmán belüli változtatás a formulák létrejöttével épp ellenkező előjelű, mely során a költő szinonimák variálásával kívánja gazdagítani a mű költői szóképzését. Ebben az utóbbi esetben a költő immár nem mechanikusan használja fel a korábbi költői gyakorlat által kidolgozott versszerkezeti elemeket, emisztichonokat, hanem ezeken belül tudatosan él az ismétléseken belüli változtatás eszközeivel a költői stílus gazdagítása végett. Cesare Segre álláspontja szerint „a formuláris stílus, a versszerkezeten belül töltelék szerepet játszó, korábban már formuláris kikristályosodott szintagmák felhasználásán alapul, melynek elsődleges célja az, hogy a szóbeliségen alapuló költői művek előadói kitöltsék az egyes epikus részek közt fellépő üres részeket, lehetőséget adva a költői improvizációnak anélkül, hogy megzavarnák az előadott mű stílárús egységét. Az ilyen jellegű formuláris stílusra jellemző szó szerkezetek viszont épp formula-mivoltuk miatt megkülönböztethetők a középkori költészetre és általában a középkori művészetekre alapvetően jellemző stílus-elemtől a variációkon alapuló ismétlődéstől.”¹⁵ A paradigmákon belüli behelyettesítések viszont mindenképp visszavezethetők „az emisztichonokra jellemző kombinatív jellegű generatív lehetőségekre”.¹⁶ E célból, a magyar epikus költészet formuláris meghatározásakor, nyomatékosan hangsúlyozom a lexikális ismétlődés funkcionális jellegét egy bizonyos metrikai helyen belül.

V. Ugyanakkor annak is tudatában vagyok, hogy az előbb megfogalmazott megállapítás egy újabb problémát vet fel, melyet mindenképp meg kell oldanunk: Milyen kapcsolat áll fenn az egyaránt szóismétlődésre épülő formulák és a hasonlóképp többértelmű jelentéssel bíró sztereotip szerkezetek között? Mindenekelelt az ismétlődés tényének körülírásakor, meghatározásakor kell vigyáznunk az

¹⁵C. SEGRE, *Introduzione*, in *La Canzone di Orlando*, a cura di M. BENSI, 17.

¹⁶M. BENSI, *Premessa al testo* in *La Canzone di Orlando*, i. m. 61.

¹⁷G. POZZI, *Temi, τóποι, stereotipi*, in *Letteratura italiana*, vol. III, *Le forme del testo*, I. Teoria e poesia, Torino 1984, 393–394.

alapvető különbségre. A barokk költészet neves kutatója, Giovanni Pozzi szerint „az ismétlődés egyaránt vonatkozhat a formai elemekre, melyek állandósuló visszatérése esetében formulákról beszélhetünk; mint a tartalmi ismétlésekre, melyek viszont közhelyek kialakulását eredményezik. Az ilyen közhelyek nem retorikai szerepűek, hanem a költői nyelv visszatérő konceptuális elemei.”¹⁷ Pozzi véleménye szerint „a toposz vagy a sztereotípián alapuló szerkezet olyan elemként értelmezhető, mely egy meghatározott szöveggörnyezetben homogén szerepet játszó önálló elbeszélő részt, önálló klisé alkot.”¹⁸

A sztereotip szerkezeteknek metaforikus szempontból van expresszív funkciója, míg a formulák igazi jelentősége mindenekelőtt metrikai-lexikai szinten mutatkozik meg. Ez a két funkció nem egyszer akár egybe is eshet, mindenekelőtt amikor egy fizikai jelenség vagy egy erkölcsi szempontból jelentős esemény leírásáról van szó. Zrínyi eposza esetében erre talán a legjobb példát a *mint az könnyű évét* hasonlat jelenti, melynek egyszerre van sztereotípiája jellege (ugyanis egy retorikai alakzatról van szó), és az ismétlődés révén egyúttal formula funkciója is, hiszen két emisztichonban is visszatér (X, 79 és XI, 85). De az ilyen eseteken túl a két jelenségcsoportot elég jól meg lehet különböztetni egymástól. Általában elmondható, hogy asztereotip szerkezetek olyan figuratív költői eszközt jelentenek, melyek meghatározott tartalmak és szituációk megjelölésére szolgálnak, míg a formulák a legkülönbözőbb poétikai helyzetekben egyaránt felhasználhatók. De a formula a sztereotípiával szemben bizonyos mértékben alárendelt viszonyban is áll, olyan értelemben, hogy a formula egy meghatározott irodalmi téma teljes vagy részleges formai kifejeződéseként jelentkezik. A formula tehát végeredményben nem más, mint egy költői szöveg igen jellegzetes retorikai eleme, mely egy kristályosodott lexikai szerkezet ismételt felhasználásán alapul.

Ugyanezt mutatta ki Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának a *Szigeti Veszedelem* költői nyelvét és stílusát elemző részében.¹⁹ Az általa ott sztereotip szerkezetként meghatározott elemek nem zárják ki az általam formulaként értelmezett lexikai-szerkezetek meglétét. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy épp Klaniczay volt az, aki rámutatott arra, hogy Zrínyi eposzának megoldásaira „minden bizonnyal... hatottak rá a horvát és esetleg magyar hősi énekek. Költői stílusában ez utóbbiak hatása, illetve általában a verses epika ősbib, naivabb előadásmódja még fokozottabban érvényesül, és bizonyos archaikus hangulatot kölcsönöz művének. A *Szigeti Veszedelem* tele van a naiv epika, s gyakran általában a folklór ismert stílárís jegyeivel, sajátágaival. Olyan jellegzetességek, mint a párhuzamosság, gondolatritmus, ismétlés, progresszió, regresszió, szinte egymást érik Zrínyi eposzában.”²⁰

Magam részéről ehhez a megállapításhoz csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a formulák alkalmazása is az úgynevezett „archaikus” elemek felhasználási körébe tartozik, sőt minden bizonnyal Zrínyi költészetének egyik legjellegzetesebb meghatározó elemét jelentik. Ennek megállapítása viszont újabb következtetések levonását teszi szükségessé. Egyrészt ennek a jelenségnek tükrében még nagyobb bizonyossággal lehet kimutatni a históriás énekek alapvető hatását a *Szigeti Veszedelem* költői nyelvének és stílusának kialakulásában, melyre jelenlegi vizsgálódásom is irányult. A másik igen fontos következtetés a sztereotip szerkezetek és a formulák közti komplementaritás tényét érinti. Amikor Klaniczay kiemeli és hangsúlyozza Zrínyi költői képességét amint stílisztikailag és lexikailag egy meghatározott sztereotip képen belül is variálni képes egy-egy jelenség – így például a csatában bekövetkező haláljelenetek – megjelenítését, akkor ezzel, egyébként teljesen megalapozottan, Zrínyi barokk költői stílusának eredetiségét és modernségét kívánja bizonyítani. De épp ez a kritikai észrevétel világítja meg még erősebben a formulák szerepét és viszonyulását a sztereotip szerkezetekkel Zrínyi költészetében. Ugyanis jól megfigyelhető, hogy a formulák alkalmazása révén lesz képes Zrínyi az egyes sztereotip képeknek a lehető legnagyobb változatosságot biztosítani. Más szóval, a formula alapvető költői kifejezőeszköz Zrínyi számára, olyan nélkülözhetetlen stíluselem, melyet a magyar barokk költészet sem tudott mellőzni. De a barokk poétika a formulát immár csak mint alárendelt stílusesszközt használja fel egy modern epikai látásmód és versszerkesztés általános keretei között.

¹⁸G. POZZI, *i. m.* 395.

¹⁹KLANICZAY T., *i. m.* 270–279.

²⁰KLANICZAY T., *i. m.* 256–257.

Az expresszivitás szempontjából a *Szigeti Veszedelem elocutiója* még igen hasonlít a históriás énekek hasonló formai megoldásaihoz, de jól tudjuk, hogy igen nagy a két műnem poétikai különbözősége.

Összefoglalva: úgy érzem, elmondható, hogy Zrínyi igazi eredetisége abban áll, hogy alkotó módon tudta felhasználni költői művészetében azokat a versszerkezeti, stiláris és lexikai elemeket, melyeket a magyar költői hagyomány már kidolgozott, és ezeket egy sajátosan modern barokk eposzi szemlélet elemévé volt képes átformálni. Így a formulák meglétének kimutatása, és jellegzetes funkciójuknak meghatározása mindenképp hozzásegít ahhoz, hogy jobban megértsük a *Szigeti Veszedelem* verselésének, stílusának és nyelvhasználatának igazi titkait.

FÜGGELÉK

Az alábbi formulajegyzék a *Szigeti Veszedelem* szövegében előforduló összes formulát kívánja bemutatni lehetőség szerint szembeállítva a XVI. századi históriás énekekben is előforduló azonos formulákkal. Tekintettel azonban, hogy a históriás énekekben előforduló formulák teljes jegyzéke még nem készült el, így ez az összehasonlító vizsgálat a későbbiek során még tovább szélesíthető. Ugyanakkor úgy érzem, hogy az itt összegyűjtött anyag is már elégségesnek bizonyul arra, hogy a tanulmányomban megtett észrevételeim bizonyosságul szolgáljon. Természetesen újabb eredmények várhatók, ha a már igen előrehaladott állapotban levő históriásének-formulaindex is elkészül.

A jel nélkül szereplő költői helyek az egymással teljesen megegyező formulákat tartalmazzák. Amikor az egyes szószervezeteken belül kisebb, főleg szintaktikai változtatások is fellépnek, ezt külön grafikai jellel (→) jeleztem. Külön jel (→←) szolgál a nem szimmetrikus (hat per hatos) osztású sorokon belül jelentkező formulák kimutatására, míg szintén megkülönböztető grafikai jelzéssel (*) láttam el azon formulákat, amelyekben az egyes alkotóelemeken belül inverzió lép fel.

Rövidítések: RMKT = *Régi Magyar Költők Tára*; Varjas = *Balassi Bálint és a 16. század költői*, I–II., Varjas Béla kiadása, Bp., 1979; Komlovzski = *Széphistóriák*, Komlovzski Tibor kiadása, Bp., 1975; Stoll = *Árgirus históriája*, Stoll Béla kiadása, Bp., 1986.

Formula-jellegű verssorok

Azért megindula Szulimán táborral	: VII, 13.
Meg az derék táborral indulának	: Tinódi, RMKT III, 198, 217.
Az mikor Istenhez bocsáthassa lelkét	: XV, 10.
Lelkét az Istenhöz bocsátta vala	: Bornemisza, RMKT VIII, 34, 420
Azonban ily véletlen dolog történék	: XIII, 86.
Im ez üdőközben ily dolog történék	: <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 381, 1537.
Bán végső óráját közelgetni látja	: XV, 1.
Mert látá előtte ő végső óráját	: <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 429, 3280.
De mivel különböz oktalan állattal	: II, 25.
...oktalan állattal csak keveset különbez	: <i>Lucretia</i> , Komlovzski, 100, 671.
Együtt hálát adván az élő Istennek	: IV, 28.
Ottan az istennek vígan hálát ada	: Tinódi, RMKT III, 32, 791.
Én voltam az oka azok halálának	: IX, 71.
Én vagyok oka Károly halálának	: Tinódi, RMKT III, 328, 222.

És földre rontani szép fejér küfalát Földenig ronták az nagy kőfalokat	: II, 54. : Tinódi, RMKT III, 79, 246.
És így az nagy Istennek könyörög vala Csak az jó istennek ő ott könyöröge	: XII, 97. : Tinódi, RMKT III, 310, 74.
Ez lén vége Palota megszállásának Ez lén vége Arslán vezér haragjának Ez lön vége Patroclus hatalmának	: II, 30. : II, 30. : Hunyadi, RMKT VIII, 69, 633.
Háromszor szent nevét hanggal kiálták meg Jézust háromszor ők kiáltának	: IV, 28. : Tinódi, RMKT III, 174, 401.
Hogy török szándékárul ez hirt mondhatna Károl császárnak erről hírt mondának	: VI, 58. : Tinódi, RMKT III, 192, 36.
Igy mondván kibocsátá lelkét testébül Lelkét ő testéből kibocsátta vala	: III, 85. : <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII. 431, 3352.
Im az te könyörgésedet meghallgattam Azért meghallgatá az ő könyörgését Ilyen könyörgését Isten meghallgatá	: II, 79. : II, 78. : Sztárai, RMKT V, 179, 651.
Igy végezé szovát Szokolovics Mehmet Nagy haraggal Ajax szavát hogy végezé	: VIII, 29. : Csáktornyai, Varjas II, 855, 277.
Jó vitézeket mindjárt öszvehivatván Jó vitézeket mind egybehivatá	: III, 40. : Tinódi, RMKT III, 78, 193.
Kevés szókkal nagy bátorságot bán ada Ki nagy bátorságot ada szívöknek	: VII, 55. : Tinódi, RMKT III, 125, 635.
Kezében nagy dárda, s így szól sereg előtt Nagy dárda kezében hasomló tölgyfához Nagy szép dárda Szondinak kezében vala	: IV, 14. : X, 50. : Tinódi, RMKT III, 93, 93.
Maga szép sátorát ottan felvonyatá Nagy szép sátorokat ott ő felvonyatá	: III, 9. : Tinódi, RMKT III, 273, 118.
Megzöndült azonban sok dob és trombita Az dobok, trombiták mind zöndülének	: X, 10. : Göröcsöni, Varjas II, 66, 1701.
Mikor az Szulimán ez dolgot meghallá Az királné asszon mikor ezt meghallá	: XIII, 97. : Tinódi, RMKT III, 23, 513.
More bátyát törni kezdé keménységgel Töretni kezdék onnat is az várat	: II, 6. : Tinódi, RMKT III, 80, 249.
Mutasd meg őnékik, hogy te vagy nagy Isten Mutasd meg te mostan hogy te vagy az Isten	: II, 74. : Sztárai, RMKT V, 120, 186.
Nagy demECKi kardot kezében ragada Azonban ő kardját kezében ragadá	: VII, 92. : Gergei, Stoll, 95, 729.

Negyven ágyuval kezdé törni bastyáját	: II, 54.
Éjjel-nappal igen kezdé töretni, Bástyáit, tornyait földre dönteni	: Göröcsöni, Varjas II, 29, 665–666.
Ostromnak az tábort bastyának inditá	: II, 20.
Égész tábort az ostromnak indíták	: Hunyadi, RMKT VIII, 65, 526.
Ott az nagy Istennek sok hálákat ada	: IV, 29.
Az nagy Úr Istennek nagy hálákat adják	: Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 48, 415.
Sok hangas trombita akkor megrivada	: IV, 13.
Köztek dobót, trombitát rihasztának	: Tinódi, RMKT III, 343, 709.
Szent Iván havának tizedik napján	: II, 31.
Am tizedik napján Szent Iván hónap	: Tőke, RMKT VI, 133, 85.
Társsa mellett lelkét Istenhöz bocsátá	: IX, 76.
Eképpen ő lelkét Istenhöz bocsátá	: Bornemisza, RMKT VIII, 26, 132.
Urunk Jézus nevét háromszor kiáltuk	: III, 47.
Jézust háromszor ők kiáltának	: Tinódi, RMKT III, 174, 401.
Vagyon Mahometnek mireánk nagy gondja	: IV, 80.
Vagyon erre Párisnak oly nagy gondja	: Lévai névt., RMKT VIII, 140, 185.
Vérrel kibocsátja ő magából lölkét	: X, 23.
Lelekét kibocsátá ű az Istenhöz	: Bornemisza, RMKT VIII, 34, 410.
Zrini összehívá mind az vitézeket	: VI, 8.
Előhívá Sándor az vitézeket	: Ilosvai, RMKT IV.122, 1237.

Paradigmatikus vagy szintagmatikus változtatásokkal verssorok a Zrínyi-szövegben

Az másik csapással megnyitá oldalát	: XV, 88.
És azon csapással megsérte oldalát	: XI, 72
De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz	: III, 39.
Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz	: III, 39.
„Deli Vid! Deli Vid!” nagy torkával kiált	: XI, 92
„Deli Vid! Deli Vid!” minduntalan kiált	: XIV, 86.
Ezt mikor meglátá Szigetnek Hectorsa	: X, 94.
Mikor ezt meglátá szigeti Zrini bán	: XI, 88.
Basa megszállott volt már egy nagy malomnál	: VI, 60.
Török megszállott volt már mind köröskörül	: VII, 50.
Ugyhogy onnan folyni vörös patakot lát	: XIV, 107.
Honnan bőven folni vörös patakot lát	: XV, 88.

Az mi penig várnak vételét illeti	: VIII, 43.
Az mi penig Sziget vételét illeti	: VIII, 74.
Eleiben tűnék Cupido haragban	: XII, 2.
Eleiben tűnék Gabriel szárnyával	: XV, 39.
Mert vagyon kezében nagy halál, nagy veszély	: X, 46.
Ő halált, ő veszélyt erős kezében hoz	: X, 50.
Légy biztonsága, ég, Deli Vid végének	: XIV, 115.
Légy tudománytévő Deli Vid végének	: XIV, 115.
De én tetszésemet megmondom igazán	: XIII, 45.
Negyedik igazán megmondá tetszését	: XIII, 78.
Félholtan földön is ellenségét marja	: X, 44.
Félholtan némellyik marja ellenségét	: XV, 75.
De Zrini Deli Vidnak így beszél vala	: IX, 7.
Zrini Deli Viddal így beszélnek vala	: IX, 14.
Annak ismeg kezében van kemény dárda	: III, 74.
Zrini bán, kezében van aranyas dárda	: X, 13.
Visz tizezer szablyát béglerbég magával	: VI, 57.
Vive ki magával tizenkétszáz szablyát	: VI, 59.
Tanulj, fiam, tülem isteni félelmet	: IV, 36.
Mindened lesz, tanulj isteni félelmet	: V, 78.
Ott fegyver fegyverrel öszvetalálkozik,	
Vitéz is vitézzel öszveelegyedik	: XIV, 80.
Itt fegyver fegyverrel találkozik öszve,	
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe	: XV, 63.

Azonos verssorok a Zrínyi-szövegben

Hirrel viseltetnek az hadakozások	: VIII, 34; VIII, 49.
Kegyetlenül üti lábával az földet	: XIV, 30; *XIV, 31.

Paradigmatikus vagy szintagmatikus változtatásokkal felsorok a Zrínyi-szövegben

Az földre tekinté	: I, 7.	Számtalan sok prédát	: V, 17.
Az földön levágtá	: III, 96.	Számtalan sok ágyu	: II, 40.
Az földre leezett	: XV, 86.	Számtalan sok holló	: IV, 68.
Az földre bocásátá	: XV, 99.	Számtalan sok hadán	: V, 6.
Az földre fekteti	: XV, 106.		
Az földre terité	: III, 68.	Az Isten hatalmát	: I, 94.
Az földre leveré	: III, 68.	Az Isten irgalmát	: I, 59.
Az földre leverí	: VIII, 65.	Az Isten kegyelmét	: V, 8.
		Az Isten angyalát	: XV, 103.
Az te vitéz basád	: IV, 59.		
Az te vitéz neved	: VII, 47.	Ifju Embruláht	: X, 59.
Az te vitéz szüved	: VIII, 90.	Ifju Hamviván	: VI, 85.
		Ifju Juranics	: V, 57.
Az császár táborát	: VI, 59.		
Az vezér táborát	: II, 5.	Igy szólla, s nem többet	: III, 74.
		Ezt mondá, s nem többet	: VI, 101.
Az vitéz Delimán	: I, 75.		
Az vitéz Farkasics	: III, 105.	Igy szólt seregeknek	: VII, 53.
		Igy szól törököknek	: III, 56.
Az okos Menethám	: I, 82.		
Az okos kajmekán	: XII, 69.	Kegyetlen Demirhám	: I, 82.
		Kegyetlen Delimán	: X, 72.
Sok számtalan tatár	: I, 68.	Kegyetlen Terodaman	: XIV, 38.
Sok számtalan sátor	: VII, 17.	Kegyetlen Alderán	: XIV, 61.
Másfelől Delimán	: X, 50.	O, hatalmas Isten	: IX, 32.
Másfelől Demirhám	: XI, 58.	O, hatalmas vitéz	: IX, 37.
Másfelől Hervoics	: X, 74.		
Másfelől Farkasics	: III, 101.	Van nagy fényességben	: VIII, 52.
Másfelől horvát bán	: V, 1.	Van nagy keménységben	: VI, 52.
*Másfelől Szulimán	: XIII, 32.	Van nagy gondolatban	: IX, 90.
		Van nagy készüllettel	: V, 1.
Eleiben hozá	: XI, 8.		
Eleiben ada	: XIII, 30.	Nagy remenségben van	: IX, 90.
Eleiben tartja	: VII, 68.	Oly bátorságban van	: X, 82.
Eleibe hiva	: XI, 40.		
Eleiben dül	: X, 28.	Jó lovára vészi	: XIII, 27.
Eleiben áll	: XI, 15.	Jó lovára ugrék	: III, 55.
		És lovára ugrék	: XII, 20.
Felel az szerezsen	: XIII, 15.	*Jó lovára üle	: I, 51.
Felel az Deli Vid	: VII, 105.	Ki lovára ugrik	: VI, 64.
Felele Demirhám	: VI, 51.	Jó lóra felugrik	: XIII, 10.
Felele az másik	: VII, 91.	Lovára fölugrek	: II, 20.
Eztet mondja nekem	: IX, 91.	Mutat bátor szüvet	: IV, 55.
Eztet mondja vala	: III, 100.	Mutat bátor orcát	: IV, 77.
Igy szól vala tatár	: XIII, 58.	Adok oly hatalmat	: I, 21.
Igy szól vala maga	: XI, 19.	Adok ily kegyelmet	: II, 82.

Kemény misziri kard	: II, 37.	Igy mond Juranicsnak	: IX, 69.
Kemény bagdati kard	: X, 54.	Igy mond Demirhámknak	: XI, 25.
Kemény fringia-kard	: V, 62.	Igy mond jó Zrininek	: III, 81.
		Igy mond vitézinek	: XIV, 76.
Igy szól vala Cumilla	: XII, 30.		
Igy szól vala Fati	: XII, 39.	Igy monda Deli Vid	: IX, 42.
		Igy monda Demirhám	: XI, 63.
Nagy gondokban látom	: IX, 16.	Igy monda az angyal	: XV, 45.
Nagy gondokban őszül	: VII, 50.		
Nagy gondokat hordoz	: XII, 1.	Mert Farkasics Péter	: VII, 28.
Nagy gondokat adna	: I, 57.	Ott Farkasics Péter	: V, 39.
*Nagy gondokon Zrini	: V, 2.	Igy Farkasics Péter	: VII, 37.
		De Farkasics Péter	: III, 67.
Ketté vágja sisakját	: → X, 37. ←		
Ketté vágja nyakát	: XI, 81.		
Ketté vágá mellyét	: IX, 49.		
Ketté vágá testét	: XIII, 27.		

Nomindis formulák az első vagy a második félsorokban

Egyszerű formulák

Alázatossággal	: VI, 9; XV, 19; XV, 24; XV, 35.
Alkolmatosságot	: → XI, 38 ← <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 85.
Állhatatlanságát	: I, 8; IV, 5; → Tinódi, RMKT III, 354, 1049.
Állhatatlan voltát	: IV, 11; Fekete, RMKT II, 361, 496.
Angyali legio	: XV, 50; XV, 107.
Aranyas zászlóját	: VII, 79; Tinódi, RMKT III, 152, 1502.
Ártatlan véreket	: XIV, 21; Szegedi, RMKT VI, 173, 658.
Aygas bassa után	: I, 90; X, 12.
Az Almás patakban	: VI, 112; VI, 115.
Az császár táborát	: VI, 59; Tinódi, RMKT III, 103, 411.
Az élő Istennek	: IV, 28; Póli, Varjas II, 875, 55.
Azért bátorsággal	: XII, 78; XIV, 94; Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 37, 42.
Az hatalmas császár	: VIII, 23; Tinódi, RMKT III, 65, 138.
Az Isten anyala	: III, 83; Sztárai, RMKT V, 128, 433.
Az Isten irgalmát	: I, 59; V, 11.
Az kegyelmes Isten	: V, 15; Farkas, RMKT II, 14, 37.
Az keresztyéneknek	: II, 72; Ilosvai, RMKT IV, 174, 50.
Az király fiának	: V, 32; Tinódi, RMKT III, 33, 830.
Az követeket	: VI, 8; VI, 8; Ilosvai, RMKT IV, 129, 1465.
Az mi ellenségünk	: XIII, 91; <i>Cantio de militibus pulchra</i> , RMKT VII, 180, 150.
Az ő elméjében	: XII, 57; <i>Lucretia</i> , Komlovszki 60, 106.
Az ő könyörgését	: II, 78; Tinódi, RMKT III, 276, 191.
Az szentegyház előtt	: IV, 30; IV, 31.
Az Szulimán császár	: I, 86; IV, 95.
Az török császárnak	: V, 22; Tinódi, RMKT III, 15, 262.
Az török seregek	: III, 53; VI, 111.
Az török táborát	: IX, 31; Temesvári, RMKT VIII, 132, 400.
Az török táborban	: IX, 96; X, 103; XII, 52; XII, 80.

Az vitéz Delimán	: I, 75; X, 82; XIII, 88.
Az vitézeket	: VI, 8; VI, 8; IX, 39; Ilosvai, RMKT IV, 122, 1237.
Az vitéz embernek	: I, 43; XIII, 63.
Az vitézek előtt	: IV, 101; Tinódi, RMKT III, 372, 51.
Az vitézek között	: XV, 10; Tinódi, RMKT III, 41, 1091.
Az zsidó népeket	: I, 14; Farkas, RMKT II, 13, 5.
Budai fővezér	: I, 62; II, 1.
Cselekedetiben	: VII, 85; Csáktornyai, Varjas II, 871, 724.
Cselekedetünket	: V, 25; Varsányi, RMKT VII, 92, 430.
De Isten anygala	: XV, 86; Székely, RMKT II, 331, 218.
Delimán haragját	: VIII, 96; X, 63; XI, 29.
Deli Vid! Deli Vid!	: XI, 92; XIV, 86.
Deli Vid peniglen	: XI, 85; XI, 90; XIV, 110.
Deli Vid végének	: XIV, 115; XIV, 115.
Édes vitéz barátom	: IX, 16; IX, 23.
Egy szempillantásban	: X, 61; <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 420, 2968.
Egy szempillantásig	: VII, 47; Szegedi, RMKT VI, 13, 182.
Ellenség előtte	: II, 63; Temesvári, RMKT VIII, 130, 344.
Fati, édes anyám	: XII, 24; XII, 29.
Főkapitányja	: V, 42; Tardi, Varjas II, 761, 661.
Győzhetetlen császár	: I, 62; VIII, 48; XI, 20.
Hasonlatosképpen	: XII, 22; Gergei, Stoll, 77, 385.
Haragos Delimán	: VIII, 18; X, 85.
Horvátországi bán	: III, 71; XV, 91.
Isten akaratjából	: III, 1; Sztárai, RMKT V, 161, 120.
Isten akaratját	: IV, 44; VI, 17; Varsányi, RMKT VII, 81, 72.
Isten eleiben	: VII, 28; XV, 105; XV, 108; → Göröcsöni, Varjas II, 23, 508.
Isteni félelmet	: IV, 36; V, 78; → Tőke, RMKT VI, 132, 50.
Istennek irgalma	: → IV, 15 ←; Székely, RMKT II, 330, 178.
Istennek kegyelmét	: I, 34; Székely, RMKT II, 331, 216.
Isten országában	: XV, 47; Bornemisza, RMKT VIII, 33, 371.
Jóságos cselekedet	: VII, 46; Tardi, Varjas II, 768, 845.
Jó vitéz lovára	: III, 41; IV, 13.
Juranics! Juranics!	: IX, 62; IX, 63.
Kegyelmét Istennek	: V, 23; <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 341, 116.
Kegyetlenségével	: I, 1; Varsányi, RMKT VII, 89, 314.
Keresztény világot	: I, 13; I, 54.
Keresztény vitézek	: III, 48; IV, 18; XIV, 73.
Kezében nagy dárda	: IV, 14; *X, 50; → Tinódi, RMKT III, 93, 93.
Konstantinápolyban	: I, 32; Tinódi, RMKT III, 359, 10.
Konstantinápolybul	: II, 31; Sztárai, RMKT V, 192, 1052.
Lándor-Fejérvárban	: XII, 21; Tinódi, RMKT III, 280, 105.

Magyarországban	: I, 15; I, 66; Tinódi, RMKT III, 162, 14.
Másfelőli Demirhám	: XI, 58; *XIV, 86.
Milos Badankovics	: X, 74; X, 77.
Minden dolgában	: II, 2; Baranyai, RMKT II, 262, 19.
Minden elementumok	: XIV, 54; XV, 2.
Minden erejét	: I, 72; Bogáti, Varjas II, 314, 1704.
Minden országokban	: I, 50; <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 131, 1123.
Minden reménsége	: V, 7; Ilosvai, RMKT IV, 253, 398.
Mindenféle népek	: XII, 55; Varsányi, RMKT VII, 83, 137.
Mint az könnyü évét	: X, 79; XI, 85.
Nagy bátor szüvel	: XV, 55; Tinódi, RMKT III, 175, 414.
Nagy dárda kezében	: X, 50; *IV, 14.
Nagy kegyetlenséget	: XIV, 29; Temesvári, RMKT VIII, 125, 172.
Nagy keserűségben	: → XI, 94 ←; Temesvári, RMKT VIII, 125, 180.
Nagy keserűséggel	: IX, 91; XV, 90.
Nagy tisztességben	: → IV, 101 ←; Ilosvai, RMKT IV, 222, 419.
Nagy vitézségedet	: VI, 12; XV, 44.
Nagy vakmerőségel	: XV, 27; Ilosvai, RMKT IV, 249, 265.
Novákovics Iván	: V, 43; X, 15; XV, 72.
Oh erős vitézek	: V, 23; IX, 77.
O, hatalmas Isten	: IX, 32; Ráskai, RMKT VI, 62, 374.
O, hatalmas vitéz	: IX, 37; XI, 30.
Okos rend tartással	: III, 51; VII, 13; XII, 61.
Ottan eleiben	: IV, 35; X, 52.
Pokolbéli lelkek	: XIV, 26; XIV, 77; XV, 29.
Rettenetességgel	: IV, 69; V, 9; V, 51; X, 72; XIV, 102; XV, 70; → II, 39 ←; → VII, 16 ←; Ráskai, RMKT VI, 55, 149.
Sok tüzes labdákkal	: X, 91; XIV, 74;
Sok számtalan tatár	: I, 68; X, 65.
Számtalan sok prédát	: V, 17; Hunyadi, RMKT VIII, 115, 2219.
Számtalan törököt	: X, 49; Tinódi, RMKT III, 63, 76.
Szerelmes társát	: IX, 65; Szegedi, RMKT VI, 187, 1096.
Szigeti kapitány	: III, 51; IX, 90; → VI, 66 ←; → VI, 78 ←.
Szigeti vitézek	: VII, 49; XV, 32.
Szokolovics Mehmet	: IV, 79; VIII, 20; VIII, 21; VIII, 29.
Szokolovics Mehmetet	: IV, 72; VI, 53; XIII, 36.
Szigetnek Hectora	: X, 94; XV, 16.
Szőrnyü jövendőket	: XII, 79; XV, 56.
Tajeléri Mehmet	: IV, 59; V, 22.
Téjjel-mézzel folyó	: I, 15; Farkas, RMKT II, 17, 128.
Török eleiben	: X, 51; Temesvári, RMKT VIII, 128, 275.
Török sok számtalan	: X, 16; XV, 73.
U minden dolgában	: II, 2; Tinódi, RMKT III, 10, 107.
Vitéz is vitézzel	: XIV, 80; XV, 63.

Összetett formulák

Állhatatlanságban	: X, 2; → I, 8.
Almás vize partján	: IX, 58; → XV, 80.
Almás vize partját	: XV, 80; → IX, 58.
Az egész seregét	: XV, 1; → X, 104.
Az egész seregnek	: X, 104; → XV, 1.
Az egész táborban	: XIII, 23; → Hunyadi, RMKT VIII, 101, 1718.
Az éles szablyával	: III, 99; → IX, 54.
Az élő Istenért	: VIII, 73; → IV, 28; → I, 60; → I, 26; → V, 35; → VII, 29.
Az élő Istenre	: I, 60; → IV, 28; → VIII, 73; → I, 26; → V, 35; → VII, 29.
Azért vitézséggel	: XII, 77; → IX, 94.
Azért vitézségrül	: IX, 94; → XII, 77.
Az futó népeket	: XV, 93; → XV, 93.
Az futó népekkel	: XV, 93; → XV, 93.
Az Görögországnak	: II, 53; → Ilosvai, RMKT IV, 171, 2797.
Az hitetlen ebnek	: II, 72; → I, 36; → VIII, 8.
Az Isten angyalát	: XV, 103; → III, 83; Sztárai, RMKT V, 128, 433.
Az keresztény hitet	: IX, 78; → I, 17; Sztárai, RMKT V, 168, 347.
Az köröstyén hűtre	: I, 17 → IX, 78 → Sztárai, RMKT V, 168, 347.
Az két vitéz vajda	: IX, 37 → IX, 60.
Az két vitéz vajdát	: IX, 60 → IX, 37.
Az követeknek	: VI, 50 → VI, 8.
Az magyar katonát	: VI, 30 → IX, 48.
Az magyarok ezek	: I, 56 → I, 65.
Az magyarok pengig	: I, 65 → I, 56.
Az nagy Asiából	: I, 68 → Hunyadi, RMKT VIII, 59, 319.
Az okos császárnak	: IV, 103 → XII, 65.
Az örök örömben	: II, 74 → XV, 5.
Az ő vitézsége	: VIII, 33 → <i>Szigetvári</i> , RMKT VII, 310, 329.
Az pogány törökkel	: V, 65 → II, 72 → IX, 94; → Temesvári, RMKT VIII, 125, 181.
Az pogány töröknek	: II, 72 → V, 67 → IX, 94.
Az pogány török túl	: IX, 94 → V, 67 → II, 72.
Az széles táborban	: VIII, 11 → IX, 58.
Az széles tábornak	: IX, 58 → VIII, 11.
Az szent Mahomet is	: I, 43 → XII, 28.
Az szent Mahometért	: III, 16 → I, 43 → XII, 28.
Az szent Mahometnek	: XII, 28 → I, 43.
Az szép arany almám	: VIII, 13 → VI, 16.
Az szép arany almát	: VI, 16 → VIII, 13.
Az szerencsen hadban	: I, 81 → I, 84.
Az szerencsen hadnak	: I, 84 → I, 81.
Az török pogányon	: V, 82 → XIII, 94 → XIV, 82.
Az török seregben	: IX, 18 → III, 53.
Az vitéz töröknek	: XI, 73 → VIII, 81 → VII, 23.
Az vitéz basáknak	: IV, 103 → III, 96.
Az vitéz basát is	: III, 96 → IV, 103.
Az síklósi mezőn	: V, 22 → III, 44.
Cselekedeteddel	: VII, 47 → VII, 85 → V, 25 → VI, 12.
Cselekedetedet	: VI, 12 → VII, 85 → VII, 47 → V, 25.

Dárdája kezében	: VI, 93 → X, 94 → X, 18 → IV, 14.
Dárdát kezében	: X, 18 → VI, 93 → X, 94 → IV, 14.
De az élő Isten	: I, 26 → I, 60 → IV, 28 → V, 35 → VII, 29 → VIII, 73.
De kegyetlen tatár	: IX, 72 → XII, 53 → XII, 77.
Delimán ifiu	: I, 69 → I, 72.
Demirhám haragját	: XIV, 102 → VIII, 96.
De pogány törökben	: XIII, 94 → II, 72 → V, 65 → IX, 94 → XIV, 82.
De okos császárnak	: XII, 65 → IV, 103.
De vitéz Delimán	: VIII, 56 → I, 75 → XII, 62.
Édes vitéz társom	: IX, 47 → <i>Cantio de militibus pulchra</i> , RMKT VII, 175, 14–19.
Éles szabljájához	: IX, 54 → III, 99 → Tinódi, RMKT III, 286, 130.
Életének végét	: XV, 54 → XII, 28; → <i>Fordunatus</i> , RMKT VIII, 428, 3250.
Élő Istenének	: V, 35 → I, 26 → I, 60 → IV, 28 → VII, 29 → VIII, 73.
Élő Istennek	: VII, 29 → V, 35 → I, 26 → I, 60 → IV, 28 → VIII, 73.
És ártatlan vékrét	: XIV, 33 → Batízi, RMKT II, 91, 63.
És hitetlen testeket	: VIII, 10 → XII, 95.
És minden dolgunkban	: XII, 62 → I, 38 → Kákonyi, RMKT II, 299, 299.
És minden dolgodra	: I, 38 → XII, 62 → Kákonyi, RMKT II, 299, 299.
És nagy keserűség	: XII, 15 → IX, 91.
És nagy kevélységben	: VI, 52 → XV, 31 → Póli, Varjas II, 874, 38.
És nagy sebességgel	: XV, 85 → VI, 85.
Ez magyar katonát	: IX, 48 → VI, 30.
Ez szultán Szulimán	: VI, 36 → I, 20 → I, 31 → IV, 53.
Fényös koronájok	: I, 58 → I, 57.
Fényös koronánkat	: I, 57 → I, 58.
Gonosz akaratját	: VI, 30 → Tinódi, RMKT III, 361, 65.
Haragos fegyverében	: XII, 25 → Tinódi, RMKT III, 64, 118.
Haragos torkával	: X, 20 → VIII, 61.
Haragos torkoddal	: VIII, 61 → X, 20.
Ha vitéz Delimánt	: XII, 62 → I, 75 → VIII, 56 → X, 89.
Hitetlen embernek	: XIII, 66 → Tinódi, RMKT III, 14, 219.
Hatalmas fegyverét	: XV, 78 → VIII, 14.
Hatalmas fegyverem	: VIII, 14 → XV, 78.
Hatalmas haragját	: XV, 83 → XI, 11.
Haj hitetlen ebek	: VIII, 8 → I, 36 → II, 72.
Hitetlen ebek	: I, 36 → VIII, 8 → II, 72.
Hogy siklósi mezőn	: III, 44 → V, 22.
Ifjú Delimánnak	: I, 72 → I, 69.
Igy vitéz Delimán	: X, 89 → I, 75 → VIII, 56 → XII, 62.
Isten kegyelméből	: IX, 8 → Torkos, RMKT VII, 74, 799.
Jó szerencsében	: XIII, 96 → Bárányai, RMKT II, 262, 39.
Juranics vajda	: IX, 16 → IX, 15.
Juranics vajdának	: IX, 15 → IX, 16.
Kedves élteket	: VII, 31 → VI, 89 → VI, 31 → XIV, 49 → V, 31.
Kedves éltetőket	: VI, 31 → V, 31 → VII, 31 → XIV, 49 → VI, 89.
Kedves életünket	: XIV, 49 → VI, 31 → V, 31 → VI, 31 → VII, 31.

Kedves éltével	: V, 31 → VI, 31 → VII, 31 → VI, 89 → XIV, 49.
Kegyelmes Isten	: XII, 41 → V, 15.
Kegyelmességéből	: II, 66 → <i>Szilágyi és Hajmási</i> , RMKT VII, 171, 61.
Kegyetlen halálát	: IX, 83 → VII, 65.
Kegyetlen halállal	: VII, 65 → IX, 83.
Kegyetlen tatárnak	: XII, 77 → IX, 72 → XII, 53.
Kemény szüvedet	: III, 81 → IX, 81.
Keserves sirását	: XIII, 22 → Gergei, Stoll, 73, 322.
Kegyetlen olaj-bég	: III, 109 → III, 97.
Kegyetlen olaj-bégnek	: III, 97 → III, 109.
Mely acélyos pajzs	: V, 19 → VI, 88.
Mely örök örömré	: XV, 5 → II, 74.
Mennyei sereget	: XV, 45 → XV, 31 → XV, 36.
Mennyei sereggel	: XV, 31 → XV, 45 → XV, 36.
Mennyei seregnek	: XV, 36 → XV, 45 → XV, 31.
Mert kedves életét	: VI, 89 → VII, 31 → VI, 31 → V, 31 → XIV, 49.
Minden dolgokban	: I, 15 → II, 2.
Minden elementummal	: XIV, 14 → XIV, 54.
Minden erejével	: V, 1 → I, 72.
Minden hadaival	: III, 51 → Tinódi, RMKT III, 176, 442.
Minden igazságát	: VI, 4 → Fekete, RMKT II, 343, 283.
Minden nyavalyádra	: I, 38 → Dézsi, RMKT V, 8, 50.
Minden reménségem	: II, 65 → V, 7.
Minden szerencsédet	: V, 78 → XI, 68.
Minden szerencséhez	: XI, 68 → V, 78.
Mind kegyetlen tatár	: XII, 53 → IX, 72 → XII, 77.
Nagy kegyetlenségben	: X, 30 → XIV, 29. → Bornemisza, RMKT VII, 28, 187.
Nagy kevélységekkel	: XV, 31 → VI, 52 → Póli, Varjas II, 874, 38.
Nagy rivalkodással	: VII, 64 → Tinódi, RMKT III, 46, 1244.
Nagy sebességében	: VI, 85 → XV, 85.
Nagy veszedelmet	: II, 38 → Tinódi, RMKT III, 49, 1348.
Nagy visszavonyást	: VIII, 73 → Szegedi, RMKT VI, 156, 114.
Nagy vitézséggel	: XV, 82 → VI, 12.
Örök boldogságban	: IX, 78 → VII, 48.
Örök boldogságodra	: VII, 48 → IX, 78.
Ő vitézek előtt	: VII, 29 → IV, 101.
Philisteusokat	: V, 9 → VI, 67 → Torkos, RMKT VII, 75, 811.
Philisteusokkal	: VI, 67 → V, 9.
Pogány ellenségnek	: XIII, 98 → Kákonyi, RMKT II, 297, 236.
Pogány törökökre	: XIV, 82 → XIII, 94 → V, 82 → Bátizi, RMKT II, 95, 11.
Pokolbéli lelkeket	: XIV, 25 → XIV, 26.
Rettenetes halál	: XIV, 80 → VII, 22.
Rettenetes halált	: VII, 22 → XIV, 80.
S haragja hatalmas	: XI, 11 → XV, 83.
S ily haragos szókat	: XII, 2 → Ilosvai, RMKT IV, 169, 2745.
S ő hitetlen testét	: XII, 95 → VIII, 10.

Számtalan tatárral	: V, 15 → I, 68.
Szép Pannoniában	: I, 15 → VI, 91.
Szép Pannoniát	: VI, 91 → I, 15.
Szép Szigetvárában	: XI, 43 → X, 52.
Szép Szigetvárának	: X, 52 → XI, 43.
Szokolovics Mehmetnek	: IV, 66 → IV, 72.
Szultán Szulimán	: V, 26 → I, 20 → IV, 53 → I, 31.
Szultán Szulimánban	: I, 20 → V, 26 → IV, 53 → I, 31.
Szultán Szulimánét	: IV, 53 → V, 26 → I, 20 → I, 31.
Szultán Szulimánnak	: I, 31 → V, 26 → IV, 53 → I, 20.
Tamburás Istók is	: VII, 79 → VII, 81.
Tamburás Istóknál	: VII, 81 → VII, 79.
Te hatalmas Isten	: XII, 103 → IX, 32.
Te kemény szüvedet	: IX, 81 → III, 81.
Ti erős vitézek	: VII, 53 → V, 23.
Török seregeket	: XI, 84 → XI, 75.
Török seregeknek	: XI, 75 → XI, 84.
Török táborba	: XII, 78 → X, 82 → II, 62 → III, 61.
Török táborában	: X, 82 → XII, 78 → II, 62 → III, 61.
Török táboroknak	: II, 62 → XII, 78 → X, 82 → III, 61.
Török táboron	: III, 61 → XII, 78 → X, 82 → II, 62.
Tüzes szerszámokkal	: XIII, 77 → Szegedi, RMKT VI, 171, 571.
Unalmas életet	: XII, 29 → VII, 33.
Unalmas életemtől	: VII, 33 → XII, 29.
Vakmerőségében	: XII, 57 → Sztárai, RMKT V, 164, 208.
Vakmerőségének	: X, 63 → VIII, 36.
Vakmerőségünket	: VIII, 36 → X, 63.
Válogatott népek	: I, 69; → I, 49 → Ilosvai, RMKT IV, 94, 343.
Válogatott néppel	: I, 49 → I, 69.
Végét életemnek	: XII, 28 → XV, 54 → <i>Szigetvár</i> , RMKT VII, 307, 228.
Vére hullásával	: XV, 109 → Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 40, 133.
Vitéz Delimánért	: XII, 69 → XII, 9 → XII, 38.
Vitéz Delimánnak	: XII, 9 → XII, 69 → XII, 38.
Vitéz Delimántul	: XII, 38 → XII, 9 → XII, 69.
Vitéz Deli Viddal	: XI, 41 → IX, 6.
Vitéz Deli Vidtul	: IX, 6 → XI, 41.
Vitéz kezednek	: VIII, 98 → XIII, 54 → VIII, 48 → III, 56.
Vitéz kezeimet	: XIII, 54 → <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 149, 1095.
Vitéz kezeinkben	: VIII, 48 → XIII, 54 → VIII, 98 → III, 56.
Vitéz kezünket	: III, 56 → VIII, 98 → XIII, 54 → VIII, 48.
Zrini Szigetvárbán	: II, 60 → IX, 6.
Zrini Szigetvárbul	: IX, 6 → II, 60.

Verbális formulák az első vagy a második félsorokban

Egyszerű formulák

Azért kérek téged	: XII, 103; *Ráskai, RMKT VI, 59, 277.
Azért semmit ne félj	: XIV, 17; * <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 85, 454.

Az fejét elcsapá	: II, 14; Gergei, Stoll, 95, 730.
Az földre bocsátá(k)	: XV, 99; Nagybánkai, RMKT IV, 21, 525.
Az földre leveré	: III, 68; Fekete, RMKT II, 339, 157.
Az földre teríté	: III, 68; IV, 94.
Azt mondja magában	: XIII, 32; Gergei, Stoll, 82, 495.
Bizony elkerülné	: XII, 48; XII, 48.
Eleiben tünék	: XII, 2; XV, 39.
Elindulának	: VI, 7; Tinódi, RMKT III, 69, 271.
Életét elvévé	: III, 66; *VI, 68; → VII, 78 ←.
Elkezde beszédét	: VI, 38; VII, 37.
Ellenségét marja	: X, 44; *XV, 75.
Ellepte az földet	: I, 102; *II, 39 → Wathay, X, 59.
El nem bírta magát	: → IV, 8 ←; *II, 49 → IV, 5.
Elvészí életét	: III, 79; *XV, 70.
Elveszté életét	: IV, 102; IX, 49.
Én lézsek mellett	: I, 38; I, 43 → Szerdahelyi, Varjas, II, 905, 158.
És így szól őnéki(k)	: XIII, 63; XV, 2.
Esmerem, esmerem	: XIV, 4; XV, 103.
Fekszik ő előtté	: VII, 77; X, 97.
Fönszóval kiáltják	: IV, 40; Bogáti, Varjas, II, 260, 210.
Gondot visel várra	: V, 1; → VII, 49 ←.
Halljátok, halljátok	: XIV, 42; XV, 25.
Igen megbúsula	: III, 97; Tinódi, RMKT III, 9, 57.
Igy felele Zrini	: VII, 75; IX, 13.
Igy kezdé szólni	: XIV, 15; → VII, 9 ←; → XII, 55 ←; Ilosvai, RMKT IV, 120, 1184.
Igy kezd(t)e beszédét	: I, 34; *VIII, 21.
Igy szólla(l) Demirhám	: XIII, 69; *VII, 101.
Igy szólla őnékik	: IV, 31; Nagybánkai, RMKT IV, 21, 513.
(S) így szól vala magában	: XI, 4; XIII, 60.
Igy szól vala tatár	: XII, 20; XIII, 58.
Kegyetlenül üti	: XIV, 30; *XIV, 31.
Ketté szakasztá	: II, 22; XV, 99; Tinódi, RMKT III, 109, 117.
Ketté vágá melljét	: IX, 49; *VII, 69.
Kezde esedezni	: XI, 48; *Fráter Gáspár, RMKT VII, 21, 79.
Kezde könyörgeni	: I, 25; Tinódi, RMKT III, 49, 1326; *III, 93.
Kezében ragadá	: VII, 92; Póli, Varjas II, 884.
Könyörgeni kezdé	: III, 93; Batízi, RMKT II, 93, 130; *I, 25.
Közel jutának	: VI, 7; Tinódi, RMKT III, 301, 145.
Lobognak az zászlók	: III, 48; IV, 26 → Görcsöni, Varjas II, 67, 1732.
Lóvára fölgrék	: II, 20; Hunyadi, RMKT VIII, 101, 1744.
Megparancsolá	: IV, 66; VI, 53.
Megzöndülének	: VI, 50; Görcsöni, Varjas II, 95, 2516.
Mikor meglátá	: VII, 99; Szeremlyéni, RMKT II, 240, 214.

Ne féljeteK semmit	: XIV, 76; Temesvári, RMKT VIII, 191, 447.
Neki bírta magát	: X, 26; X, 77.
Neki így szólla	: I, 30; Ilosvai, RMKT IV, 113, 954.
Neki(k) megbeszélle	: XI, 24; Ilosvai, RMKT IV, 122, 1238.
Nem bírta el magát	: II, 49; * → IV, 8 ←.
Nem gondol semmit is	: X, 19; XII, 58; → Tinódi, RMKT III, 255, 36.
Nem vérszed eszedben	: I, 35; III, 10.
Néki(k) parancsolja	: XIII, 36; Bárányai, RMKT II, 261, 10.
Nem sok üdő múltván	: I, 68; IX, 93; Tinódi, RMKT III, 8, 22.
Nincsen tiszteleti	: I, 9; I, 9.
Ottan fejét vevé	: III, 66; Tinódi, RMKT III, 247, 330.
Öszvetalálkozik	: XIV, 80; *XV, 63.
Ruháját szaggatja	: XII, 110; → VII, 3 ←; Nagybankai, RMKT IV, 7, 78.
Szablyával levágá	: VII, 66; *Göröcsöni, Varjas II, 24, 548.
Találkozik öszve	: XV, 63; *XIV, 80.
Tanulj fáradtságot	: IV, 36; V, 79.
Trombitát fujata	: II, 20; III, 116; → Ilosvai, RMKT IV, 221, 412.
Vannak bátorságban	: IX, 44; Gergei, Stoll, 108, 964.
Vannak nagy örömben	: IV, 26; VII, 19; *Gergei, Stoll, 106, 912.
Várta gondot visel	: V, 1; → VII, 49 ←.
Végezé(k) életét	: VII, 37; XIII, 82.
Vitézek, látjátok	: XV, 2; *Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 40, 146.
Vitézek legyetek	: VII, 36; Göröcsöni, Varjas II, 61, 1568.
Vitézül meghaljunk	: XV, 6; XV, 102.
Vörös patakot lát	: XIV, 107; XV, 88.

Összetett formulák

Az földre leesett	: XV, 86 → Ilosvai, RMKT IV, 105, 699.
Az földre leverí	: VIII, 65 → III, 68.
Az ő fejét hajtja	: XII, 71 → XII, 72 → I, 62 → VIII, 80 → VI, 9 → XI, 49.
Bátorságot adjak	: III, 42 → Tinódi, RMKT III, 285, 99.
Bíra meg világot	: II, 51 → II, 51.
Bocsátja ki lelkét	: XV, 75 → Bornemisza, RMKT VIII, 34, 410.
Bocsátják lölköket	: XV, 105 → XV, 75.
Dárda vala kezében	: XI, 50 → VII, 52 → Tinódi, RMKT III, 93, 93.
De mikor meghallák ezt	: X, 85 → Békési, RMKT VI, 268, 93.
De nem tud mit tenni	: XI, 48 → XII, 96.
Elcsapja fejét	: XI, 100 → II, 14.
Eleiben ada	: XIII, 30 → <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 357, 720.
Eleiben áll	: XI, 15 → <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 360, 812.
Eleiben menni	: III, 88 → VI, 83 → Batízi, RMKT II, 119, 182.
Életét veszti	: VIII, 70 → IV, 102.

Ellepték az földet	: I, 91 → I, 102 → Wathay, X, 59.
Elvesztem életemet	: VI, 100 → V, 29.
Elveszti életét	: V, 29 → VI, 100.
Elvevél életét	: VII, 89 → III, 66.
Erről írt ada	: II, 16 → Tinódi, RMKT III, 42, 1117.
Esett kétségben	: XII, 73 → Tinódi, RMKT III, 30, 722.
Esik kétségre	: XIII, 84 → XII, 73.
És futva szaladtam	: IV, 61 → Tinódi, RMKT III, 355, 1084.
És öszvegyülének	: XV, 24 → XII, 55.
És viselnék gondját	: III, 3 → Bogáti, Varjas II, 298, 1271.
Ezt tudtára adtam	: V, 70 → <i>Béla király és Bankó leánya</i> , RMKT VIII, 174, 9.
Fegyvert! Fegyvert! kiált	: I, 46.
Fegyvert! Fegyvert! kiáltnak	: VI, 50.
Földre teríté	: III, 107 → III, 68; IV, 94.
Halljátok híveim	: XV, 25 → Póli, Varjas II, 889.
Hamar adott hátat	: VIII, 51 → Torkos, RMKT VII, 68, 608.
Hirdetik az hadat	: I, 50 → Göröcsöni, Varjas II, 88, 2323.
Hogy esék fogságban	: V, 50 → Tinódi, RMKT III, 63, 81.
Hogy eztet meghallá	: VII, 92 → Tinódi, RMKT III, 12, 171.
Igy esküszik vala	: V, 39 → V, 42.
Igy esküsznek vala	: V, 42 → V, 39.
Igy nyitá meg nyelvét	: XIV, 42 → XIV, 52.
Igy száját megnyitá	: XV, 45 → Tolnai, RMKT IV, 64, 233.
Igy felelt Zrini bán	: IV, 49 → VII, 75; IX, 13.
Ily szép szó adaték	: IV, 35 → Sztárai, RMKT V, 124, 303.
Indulj meg hadaddal	: I, 38 → Tinódi, RMKT III, 21, 466.
Javallja szandékát	: I, 67 → Bogáti, Varjas II, 254, 21.
Kegyetlenül üté	: VI, 106 → XIV, 30.
Kihoztam Scitiából	: I, 13 → Tardi, Varjas II, 738, 11.
Kilüvi puskáját	: VII, 60 → Bogáti, Varjas II, 319, 1854.
Kirántja szabályját	: XIV, 102 → XV, 87 → <i>Szigetvár</i> , RMKT VII, 306, 193.
Lassan fejet hajtott	: XI, 44 → I, 62 → VIII, 80 → VI, 9 → XII, 71 → XII, 72.
Leikét bocsátá	: III, 108 → Bornemisza, RMKT VIII, 24, 410.
Leteríté földre	: XIII, 26 → III, 68; IV, 94.
Megbírák világot	: II, 51 → II, 51.
Megparancsolta	: VIII, 26 → IV, 66; VI, 53.
Megszállá Palotát	: II, 6 → II, 4.
Megszállja Palotát	: II, 4 → II, 6.
Mert tudja bizonynal	: IV, 96 → III, 26.
Mert tudom bizonynal	: III, 26 → IV, 96 → Tőke, RMKT VI, 126, 369.
Monda, hajtván fejét	: VI, 9 → I, 62 → VIII, 80 → XI, 49 → XII, 71 → XII, 72.
Nagy torkával kiált	: XI, 92 → Tardi, Varjas II, 754.
Nagy zöndülés támadt	: IX, 96 → Tinódi, RMKT III, 249, 377.
Nagy zöndülés van	: XII, 52 → *Bornemisza, RMKT VIII, 23, 29.
Néked fejét hajtván	: I, 62 → VI, 9 → VIII, 80 → XI, 44 → XII, 71 → XII, 72.

Néked hajtja fejét	: XII, 72 → XII, 71 → I, 62 → VIII, 80 → VI, 9 → XI, 44.
Nékem parancsolja	: I, 30 → XIII, 36 → Fekete, RMKT II, 350, 129.
Néki azt felelte	: VII, 12 → Batízi, RMKT II, 87, 213.
Néki így beszélt	: V, 76 → VIII, 81.
Nem tud ő mit tenni	: XII, 96 → XI, 48.
Nyughatatlankodik	: XII, 23 → XII, 12.
Nyughatatlankodnak	: XII, 12 → XII, 23.
Osztán, fejet hajtván	: VIII, 80 → I, 62 → VI, 9 → XI, 44 → XII, 71 → XII, 72.
Ő eleiben megy	: VI, 83 → III, 88.
Ő szablyát kirántá	: XV, 87 → XIV, 102 → <i>Szigetvár</i> , RMKT VII, 306, 193.
Őszvegyülének	: XII, 55 → XV, 24.
Őszvekeveredék	: XV, 71 → XI, 83 → X, 30.
Őszvekeveredett	: XI, 83 → XV, 71 → X, 30.
Őszvekeveredtek	: X, 30 → XV, 71 → XI, 83.
Őszvetalálkozék	: XV, 71 → XIV, 80; XV, 63.
Őszvetalálkoznak	: XI, 67 → XV, 71.
Őszvetalálkozáván	: VII, 93 → XV, 71.
Sátorát ott vonyá	: II, 11 → Ilosvai, RMKT IV, 138, 1760.
Segítségét kiált	: X, 59 → Göröcsöni, Varjas II, 35, 858.
S így kezdte könyörgeni	: II, 64 → I, 25 → III, 93.
S néki így beszélt	: VIII, 81 → V, 76.
S nem vészed eszedben	: I, 34 → I, 35.
Sokat benne levág	: II, 9 → Bogáti, Varjas II, 291, 1057.
Sokat esküvék	: II, 12 → II, 18.
Sokat esküvén	: II, 18 → II, 12.
Szállanának táborban	: I, 50 → I, 49 → Bogáti, Varjas II, 260, 200.
Szenvednem halált	: IX, 65 → Tinódi, RMKT III, 78, 204.
Táborában szállana	: I, 49 → I, 50 → Bogáti, Varjas II, 260, 200.
Török adjon hátat	: III, 89 → Temesvári, RMKT VIII, 130, 335.
Űle jó lovára	: I, 51 → Hunyadi, RMKT VIII, 79, 999.
Ű megparancsolá	: I, 49 → Bogáti, Varjas II, 303, 1399.
Vagyon reménsége	: V, 6.
Vagyon reménséggel	: V, 10.
Van dárda kezében	: VII, 52 → XI, 50.
Vegye el életét	: III, 5 → III, 66.
Viselhetne gondot	: → XIII, 84 ←, → Tinódi, RMKT III, 19, 396.
Viselsz rám gondokat	: VIII, 94 → XIII, 84 ←.
Volt gondviselője	: I, 84 → Göröcsöni, Varjas II, 17, 341.